

2024 nyár

Zempléni Múzsza

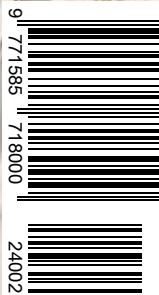
szerkeszti:
Bolvári-Takács
Gábor

XXIV. évfolyam
2. szám

2024
nyár

zempleni-muzsa.hu

500 Ft

Zempléni Múzsza

JUSTUS Pál
Fordul alattad
a föld...

Fordul alattad a föld és fordul alattad az év is,
s folyton, nemcsak most, amikor fölütöd fejed esti
városok arca fölött, vagy az ágyban, néma, de mégis
szörnyű szorítására a kéznek, amely nem ereszti
szívedet el soha már és mind szorosabb és fájóbb.
Nézz befelé, ütemes lélegzetedet, vagy a szíved
vak kopogását hallgasd, megtudod akkor, e tájon
éppúgy nincs pihenés, mint künn, a sötét, a nagy ívek
árnyékában, amik közt ismét fordul a föld és
ellened fordul, amíg fordulni nem te tanítod!
S addig, amíg a te testedből ki nem épül a töltés,
csak temiattad mállik a part és dőlnek a hidak.
Nem bírod el? Jól van! Hát mért bírod mégis el akkor?
mért viseled hallgatva a súlyt? Mért tűrsz? Mire vársz még?
Nő már mögötted az ár és surran utánad az aggkor,
mely majd úgy hull rád, mint este a hirtelen árnyék.
Nincs mit hallgatnod! most jöjjön a szó, a kiáltás!
melytől ébred a föld, a mezíten mellü kiállítás!
Fordul az év és én sodrában a szélbe üvöltöm:
el nem tűrhetem ezt! Én nem vagyok otthon a földön.

1942

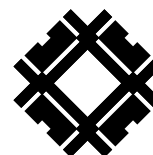
Rovatunk a szépirodalom mindenkori helyzetértékelő és programadó
felelősségére fókuszál, történelmi idők példáival. A közlés forrása: Justus
Pál: Végrendelet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 43. o.

TOKAJ-HEGYALJA
EGYETEM

A **THE** egyetemed

LÁTÓTÉR

KORNEK Martin:
A tokaji bor és Szászország
ágosti korszaka (amikor a
tokaji megtalálta a királyát)

5

AGÁRDI Péter:
Pándi Pál, a dráma- és
színházkritikus

21

VASAS Tamás:
Az identitás dilemmái
Pedro Calderón de la
Barca *Az élet álom* című
drámájában

30

LÁTÓHATÁR

SÁNDOR Zsuzsa:
Egy kultúrkincs a 19.
századból. Szabó József
*Tokaj-Hegyalja földtani s
szőlőművelési térképe*, 1865

37

A sárospataki református
temető neves lakói.
Beszélgetés Sipos Istvánnal,
2005 *(részlet)*
*(közéleti: Fazekas Balogh
István)*

67

KÉZI Erzsébet:
Móré András születésének
centenáriumán

80

TUSNÁDY László:
Életfa Velencében

85

LÁTÓSZÖG

**BOLVÁRI-TAKÁCS
Gábor:**
A történetíró és az ember.
Emlékképek Orosz
Istvánról

90

SIPOS Eszter:
Szirmay Antal írásai Tokaj-
Hegyalja borkultúrájáról

94

SOLTÉSZ Márton:
Nemzet és esztétikum

97

**Egyetemi
könyvespolc:**
**SZABÓNÉ GODZSÁK
Melinda:**
Az asszertív kommunikáció
jelentősége

100

• • •

Lapszámunk illusztrációi
Sándor Zsuzsa tanulmányához
kapcsolódnak. A címlapon és a
hátsó borítón Szabó József Tokaj-
Hegyalja térképe látható.

Zempléni Múzsza

A Tokaj-Hegyalja Egyetem lektorált tudományos folyóirata

Szerkesztőség

Lapalapító és főszerkesztő: Bolvári-Takács Gábor

Lapigazgató és felelős kiadó: Bordás István

Szerkesztők: Egey Emese, Haffner Anikó, Lovas Anett

Szerkesztőségi titkár: Tóthné Durányik Angéla

Arculat és tördelés: Telling András

Szerkesztőbizottság

Prof. Dr. Baráth Béla Levente PhD

Dr. Bene Zsuzsanna PhD

Prof. Dr. Bolvári-Takács Gábor PhD

Dr. habil. Csorba Dávid PhD

Dr. habil. Kelemen Judit DLA

Dr. Koncz Gábor PhD

Dr. Koncz Péter PhD

Dr. Lapis József PhD

Prof. Dr. Pusztay János CSc

Dr. Soltész Márton PhD

Dr. Takács Ádám PhD

Dr. habil. Ugrai János PhD

Kiadja a Zempléni Múzsza Társadalomtudományi és Kulturális Alapítvány, Sárospatak.

Adószám: 18442960-1-05 Bankszámlaszám: 11994105-06429168-10000001

Szerkesztőség: Tokaj-Hegyalja Egyetem Regionális Történeti és Művelődéskutatói Tanszék, Sárospatak

Kiadói és szerkesztőségi postacím: 3950 Sárospatak, Pf. 235.

Kiadói és szerkesztőségi elektronikus levelezési cím: titkarsag@zemplenimuzsa.hu

Honlap: zemplenimuzsa.hu; facebook.com/zemplenimuzsa

Közlésre szánt kéziratot csak elektronikusan fogadunk.

Megjelenik évszakonként. Ára: 500,- Ft.

Előfizethető áttalálással a kiadónál. Előfizetési díj egy évre 1600,- Ft + postaköltség.

Megvásárolható a fővárosban és a kelet-magyarországi megyeszékhelyeken az *Inmedio* és *Relay* hírlapüzletekben, valamint Budapesten az Írók Boltjában.

Eredeti logó: Csetneki József. Nyomdai munkák: Kapitális Kft., Debrecen.

Támogató: Tokaj-Hegyalja Egyetem, Sárospatak

Számunk szerzői

Agárdi Péter CSc irodalomtörténész, művelődéstörténész, emeritus professzor. *Bolvári-Takács Gábor* PhD történész, kulturális menedzser, jogász, egyetemi tanár. *Fazekas Balogh István* festőművész, ny. főiskolai docens. *Kézi Erzsébet* PhD neveléstörténész, ny. főiskolai tanár. *Kornek Martin* CSc közgazdász, borkereskedő. *Sándor Zsuzsa* PhD festőművész, kommunikációkutató, ny. egyetemi docens. *Sipos Eszter* kulturális örökség tanulmányok mesterszakos hallgató. *Sipos István* (1934–2024) biológia-kémia szakos gimnáziumi tanár. *Soltész Márton* PhD irodalomtörténész, szerkesztő, tudományos kutató. *Szabóné Godzsák Melinda* PhD közgazdász, mérnök, borturisztikai szakember, egyetemi docens. *Tusnady László* CSc költő, műfordító, irodalomtörténész, emeritus professzor. *Vasas Tamás* jogász, teológus, költő, állambölcséleti és politikai filozófiai PhD-kutató.

KORNEK Martin

A tokaji bor és Szászország ágosti korszaka

(amikor a tokaji megtalálta a királyát)

Gyakran hallani azt a mondást, hogy a tokaji „a borok királya, a királyok bora”, és több helyen olvashatjuk a legendát, miszerint a francia napkirály, XIV. Lajos (1638–1735) volt az, aki királyi magasságokba emelte a tokaji borokat.¹

A „borok királya” tiszteletbeli címet a tokaji mellett más nagyszerű borok, mint például a Barolo vagy a Vino Nobile di Montepulciano viselik.² A nemes eredet a természet különleges ajándéka. A tokaji borok esetében ez a tokaj-hegyaljai táj, amelyet elkényeztet a nap, gazdag vulkanikus kőzetekben és vizekben, és a nemespenész varázsával van megáldva. Ezek a természeti erők a borászok szakértelmének köszönhetően valódi borélménnyé válhatnak.

Ahhoz, hogy a tokaji a „királyok borává” vált, többre volt szükség. E kiváltsághoz a boroknak olyan királyi szövetségeket kellett találni, akik nemcsak a borivás élvezetének örültek. Ha egy uralkodó előnyt várt egy bortól, akkor kihasználta a benne rejlő lehetőségeket, királyi élménnyé alakítva a borfogyasztást. A tokaji borok karizmáját uralkodása szolgálatába állíthatta, ezáltal növelve a pompáját, befolyását, ezzel mintegy hozzájárulva ahhoz, hogy hatalma megerősödjön, megszilárduljon.

*

Kik voltak a királyok korszakában azok az uralkodók, akik a kölcsönös előnyök érdekében „szövetséget akartak kötni” a tokajival? Hozzájuk tartoztak a szász választófejedelmek, akik perszonálunióban Lengyelország királyai is voltak. A szászok a nemes tokaji borok népszerűsítőinek bizonyultak az európai főúri rétegek körében.

A Szász Választófejedelemség fénykorában minden rendelkezésre álló jó bort a drezdai királyi udvari pincészetben tárolták; a borvilágnak itt volt az otthona. Közülük a Tokajból származó borok váltak a szász udvar kedvencévé, és így magas, királyi rangot értek el. A barokk átfogó életformájának részeként a tokaji borok Szászországban megtalálták a királyukat. A tokaji bor egyszerre volt élvezeti cikk és hatalmi eszköz is.

A barokk átfogó életformájának kulcsszava a megrendezés, inszenázás. A francia király, XIV. Lajos állította fel a mércét. Európa hercegei a versailles-i kastélyt utánozták. Az ottani ünneplési kultúra meghatározta az udvari életet. Szórakoztatni kellett a nemességet és így biztosították a jó udvari hangulatot, az udvari ragyogás és pompa együttesen szolgálta az uralkodó hatalmát. A fesztiválok, opera- és színházi előadások, vadászatok, vízi- és tűzijátékok véget nem érő körforgása jól beillesztve

egy szigorú udvari „szertartásba” és gondosan megszervezve határozták meg a barokk mindennapjait. Ekkor született meg az a mondás, hogy „a tokaji a borok királya, a királyok bora”.

Itt találunk kapcsolódási pontot a jelenhez, mert a múlt század sok törése után a tokaji borok még mindig arra várnak, hogy újra erőteljesen megcsókolják őket, mint a boruniverzumban csillogó drágaköveket. Az ünnepek és a fesztiválok barokk kultúrájának tanulmányozása; az asztali kultúra, a zene, a festészet, az építészet összjátékáról szóló ismeretek a barokk korban, és ahogyan ebbe voltak beágyazva a tokaji borok pazar tulajdonságaikkal, számos impulzust adhatnak a jelenre nézve. Ami egykor igaz volt, az működőképes lehet a jelenben és a jövőben is.

*

Tehát a barokk korszakában vagyunk. Európa sorsát ebben az időszakban abszolutista uralkodók határozták meg. Az uralkodó házak, mint a Bourbonok, a Habsburgok, a Hohenzollernek, a Romanovok, a Savoyák, a Welfenek, a Wettinek küzdöttek az európai hataloméért. Ez nem feltétlenül jelentett háborút, hiszen a művészet, az építészet, a tudományok, a feszes katonák, sőt a testi élvezetek is a versengés játékszerei voltak. Várak, paloták, operaházak épültek, értékes műkincseket gyűjtöttek, tudományos akadémiákat alapítottak, laktanyákat építettek, támogatták a kézművesiséget, de az udvari konyhákat és az udvari pincéket is finom termékekkel töltötték meg. Mindezt azzal a céllal, hogy a művészetek egyre tökéletesebb barokk szintézisét hozzák létre, hogy egyre nagyobb pompával és ragyogó fényben mutathassák meg az uralkodók hatalmukat.

Ugyanakkor ez volt az az idő is, amikor Szászország, mint a Német-Római Birodalom negyedik legnagyobb területű állama, erőteljesen lépett ki az európai színpadra. Az élenjáró kohászat finomította a hegyek kincseit, a virágzó kézművesség és az első manufaktúrák kiváló termékeket alkottak. Külön kiemelve, ekkoriban kezdték el készíteni az aranyat érő meissenai porcelánt. Az Európát átszelő kereskedelmi útvonalak kereszteződésében fekvő Lipcse régiókat összekötő vásárvárossá vált, amely a nyomdászok és kiadók helyszínévé is egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Szászország gazdasági ereje lehetővé tette, hogy a tallérok folyamatosan guruljanak a szász választófejedelem kasszájába.

Ezek voltak a legjobb feltételek ahhoz, hogy az 1670-ben született és 1694-ben a szász választófejedelemi kalaphoz jutó I. Frigyes Ágost történelmet írjon. Ő felismerte Szászország erejét és világos célja volt: a hatalom! De miért is korlátozná az erejét? Sikertörténet, hogy II. Ágost néven Lengyelország királyává, valamint Litvánia nagyfejedelmévé válasszák. Így az egyik legerősebb uralkodóvá vált Európában. A hatalma vetekedett a francia XIV. Lajos, az orosz I. Péter cár, a porosz I. Frigyes Vilmos és Habsburg I. József hatalmával. A fia folytatta apja útját: 1733-ban követte néhai apját, mint Szászország választófejedelemé. 1734. január 17-én Krakkóban lengyel királlyá választották.

A történetírás I. Frigyes Ágost (Erős Ágost) és fia, II. Frigyes Ágost egymást követő uralkodását (1694–1763) ágosti korszaknak, Szászország aranykorának nevezi.

Ez az időszak a tokaji borok királyi korszaka is volt; amelyen azt értjük, hogy ezek a csodálatos borok szilárd helyet foglaltak el a szász uralkodók hatalomgyakorlásában.

A két választófejedelemnek most már a lengyel érdekeket és érzékenységet is figyelembe kellett vennie. Lengyelországban, amely akkoriban Magyarországgal szomszédos volt, évszázadokon át nagyra értékelték a magyar, de különösen a tokaji borokat. A két ország elitjének összefogására és az egységesítő udvari kultúra megteremtésére irányuló törekvés a szász udvari társadalom borfogyasztását is elérte.³

*

Mindkét szász-lengyel választófejedelem-király abszolutista uralkodónak tekintette magát. Azt, amit az európai barokk fellegrakban tapasztaltak a lovaskörútjaik során, azaz a hatalomra kerülésük előtti „tanoncévek” alatt láttak, formálta őket. Ennek megfelelően az uralkodók Drezdát és Szászországot az építészeti világszínház színpadjává alakították, olyan csodálatos barokk épületek együttesével, mint a Királyi Palota, a Zwinger, a Japán palota, az Ágost-híd, a Taschenberg-palota, a Frauenkirche. További kastélyok, paloták és kertek épültek Moritzburgban, Pillnitzben, Hubertusburgban, Großsedlitzben; ezek mind olyan helyek, amelyekkel jelezni kívánták hatalmukat. A művészeti gyűjteményeiknek, amelyek ma is több millió látogatót vonzanak – mint például az ékszer- és ötvösmesterek műveit bemutató Grünes Gewölbe, vagy Európa egyik legfontosabb festmény-, metszet- és szoborgyűjteménye, a Zwinger, valamint a Matematikai-Fizikai Műszerszálon –, az volt a célja, hogy lenyűgözzék a vendégeket és a látogatókat.

A barokk Drezdára irányuló pillantásunk leginkább csak a föld feletti pompára összpontosít, sajnos a két választófejedelem-király pincéiben összegyűjtött kincseket túl gyakran figyelmen kívül hagyják. Hasonlóan a Raffaello Sixtusi Madonnájához, amely festménygyűjteményük egyik legfontosabb olasz reneszánsz festménye; és hasonlóan a drezdai gyűjteményben levő valaha volt legnagyobb zöld gyémántjához, a bor témájával is lenyűgözni akartak.

I. Frigyes Ágost versengett III. Károly Fülöp (1661–1742) pfalzi választófejedelemmel abban, hogy kinek van a legnagyobb boroshordója. A hordónak egyre nagyobbak és nagyobbak kellett lennie. A szász helyszín a königsteini erőd volt. 1725-ben elkészült az ottani harmadik hatalmas hordó, a valaha épített és feltöltött legnagyobb, 10,5 méter magas, 15 méter hosszú és 238.600 liter kapacitású boroshordó, a barokk építészet remekműve. A hordó építészete Matthäus Daniel Pöppelmann (1662–1736) volt, akinek fő műve a drezdai Zwinger. Ezzel az óriási hordóval a szász választófejedelem nyerte meg a „versenyt”.⁴

És mit tudunk a királyi boroshordók tartalmáról? A választófejedelem-királyok legjobb boraikat a drezdai udvari pincészetben, a Residenzschloss pincéjében tárolták. Wilhelm Baensch 1880-ból származó könyve betekintést nyújt a pince gyűjteményébe.⁵ Itt olvashatjuk, hogy „1590-ben a rajnai, magyar, osztrák, spanyol, cseh borok szerepeltek a választófejedelem pincéjében a szászországi termékek mellett”. A borok beszerzési forrásai közül „Gróf Forgacz Imre” (Forgách Imre) neve jelenik meg. „1650-ben az udvari pincében 105 és 1/2 vödör magyar muskotályt számoltak”.

S tovább a következőt olvassuk: „A drezdai Hofkellerben minden bor koronája a magyar bor volt. A Lengyelországgal való kapcsolat, ahol ez a fajta volt a kedvenc ital, nemcsak II. Ágost királyt tanította nagy szeretetre e tüzes szőlő iránt, hanem arra is készítette őt, hogy megvásárolja ezek közül a legjobb fajtákat, amelyeket mindig beszerezhetett, hogy gazdagítsa pincéit Varsóban és Drezdában. Amikor I. Péter cár 1711 szeptemberében Drezdába látogatott, és a király távollétében az akkori istállófőnöknél, Gróf Friedrich Vitzthum von Eckstädtnél szállt meg, szeptember 30-án az udvari pincéből egy antal Tokayi-val tisztelték meg a cárt, amit maga a S. Czaarische Majestät egészében meg is ízlelt.”

Hogy 1711-ben Erős Ágost azért kerülte-e el a Nagy Péterrel (1672–1725) való találkozást, hogy tiszta maradjon a feje, csak találgathatjuk. A két uralkodó 1698 augusztusában találkozott Lvovban. A kölcsönös ragaszkodás olyan nagy volt, hogy négynapos lakomát tartottak. Az alkohol mámorában még ruháikat is kicserélték. Péter cár meggyőzte Ágostot, hogy katonai kalandra induljon a jelentős hatalomnak számító Svédország ellen. Hiszen a szász választófejedelem is nagy birodalomról álmodott az Érchegeységtől Livóniáig. Ám az ezt követő északi háború (1700–1721) nem tett jót Szászországnak és Lengyelországnak sem.

Viszont a bor élvezete hozzájárulhat a béke megőrzéséhez. A szász-porosz kapcsolatok ápolása érdekében Erős Ágost és I. Frigyes Vilmos (1688–1740) porosz király az 1728-as karnevál alatt egy „titkos ivászati szövetséget” alapítottak meg „Trunkbündniß” (a józanság elleni szövetség) néven.⁶ Ahhoz, hogy valaki tagként bekerüljön a szövetségbe, elengedhetetlen feltétel volt a katonai elithez való tartozás. Dreza egyik csatateret a Kurland-palota alagsora volt, amely a szász vezértábornagy és államminiszter Graf August Christoph von Wackerbarth tulajdonában állt. A palota egyik fénypontja a központilag fekvő pinceszoba tokaji és magyar boroshordóival. Tudjuk, hogy amikor ittak, nem folyt háborúskodás.

A tokaji az egyik legnagyobb diplomáciai sikerét 1714-ben érte el, amikor XIV. Lajos és II. Ágost királyok barátsági szerződést írtak alá, és ezt kölcsönös ajándékokkal pecsételték meg. XIV. Lajos hat spanyol paripát küldött francia ünnepi nyerkekkel és lovaglófelszereléssel. A drezdai válaszájándék 6 antal hordó volt a legjobb tokajiból.⁷

Hogy ennek a hat hordó tokajinak az ajándékozása mennyire fontos volt a választófejedelem-királynak, azt mutatja az a tény, hogy az erre a célra történő beszerzés az ő közvetlen „megrendelésére” történt, és a személyes rendelkezésére álló kasszájából fizette ki, miután elismerte a benyújtott számlát.⁸ A kasszát egyébként elsősorban lengyelországi és szászországi királyi épületek finanszírozására, illetve festmények és műalkotások vásárlására használták fel.

A borajándék „aprólékosan kezelt aszalt szemekből” készült. Valószínűleg ez volt az a csúcs tokaji, amelyet ma aszúként ismerünk. Erős Ágost 60 dukátot fizetett egy antalért, azaz összesen 360 dukátot a Versailles-ba küldött 6 hordóért. Ez mai áron számítva összesen körülbelül 72.000 eurót jelentene. Ez megmutatkozik minőségben, mennyiségben és értékben: a tokaji borok királyi ajándékok.

*

Erős Ágost választófejedelem-király hatalma kibontakozásának egyik csúcspontját 1730-ban érte el egy nagy katonai felvonulással. A nagy északi háború rávilágított a szász hadsereg gyengeségeire. Ennek orvoslására átfogó katonai reformot hajtottak végre, amelyet maga az uralkodó vezetett és felügyelt. Az eredményt be kellett mutatni az egész világ számára. A demonstráció 1730. május 31. és június 28. között 48 herceg és fejedelem, 69 gróf, 8 báró, számos hadvezér és további magas rangú személyiségek jelenlétében zajlott le. Célja nemcsak a hadi felvonulás, az effektív begyakorlás vagy egy egész hadtesttel való átkelés volt az Elbán. Ennerek ágosti értelemben vett ünnepségnak kellett lennie.

Két évvel korábban I. Frigyes Vilmos porosz király Potsdamban szervezett seeregsemléjén 16.000 katonát vonultatott fel. Ágost „megduplázta” ezt a létszámot 30.000 főre. Potsdamból arról is beszámoltak, hogy a nemes vendégek gyakran unatkoztak. Ezért a választófejedelem-király nem csak azt akarta, hogy csapatai „ragyogjanak”, hanem a felvonulásnak az évszázad gigantikus barokk fesztiváljává, a század legpompásabb és legpazarabb látványosságává kellett válnia. Négy hétig tartott álarcosbállokkal, színházi és balettelőadásokkal, kiválasztott ételekkel ünnepélyesen díszített asztalokkal, amelyeket egy külön épített kétszintes fakastély és korábban zsákmányolt oszmán sátrak között állítottak fel. Természetesen bor is folyt bőven. Egy átlagos ünnepnapon, június 19-én a borfogyasztásról készült összeírás a következő tételeket sorolja fel: 849 palack tokaji, 46 palack Champagner, 205 palack burgundi, 8 palack Bordeaux (Pontac), 12 Eymer és 30 Maas Rheinwein, 5 Eymer és 71 Maas Landwein.⁹

A csúcspont az ötórányi tűzijáték volt, amely élénk színekben fűrdette a helyszínt. 25.000 fáklyát és 6000 permetező rakétát lőttek ki, 24 tűzoltókereket égettek el. Az Elbán úszott egy 6 fregattból, 9 kétárbócosból, 50 kisebb hajóból és egy csodálatos gondolából álló flotta, amelyet egy tűzhányó óriásbálna és négy delfin vett körül.¹⁰ A vezetőhajón a királyi zenekar dicsőítő himnuszokat énekelt. Az utolsó tűzijátékot óriási betűkkel írták az égre: „sc.pax” (Egy ilyen hadseregre támaszkodva tartós lesz a béke!).¹¹ Ez a katonai manőver zeithaini örömtáborként maradt fenn a történelemlönyvekben.

*

Az uralkodó ünnepeit pontosan előkészítették és megköreografálták. Ahhoz, hogy a nagyméretű zeithaini tábor kulináris élmény is legyen, természetesen elegendő mennyiségű és jó bort kellett biztosítani. Feltételezhető, hogy a zeithaini tábor előkészítése céljából a választófejedelem 1729-ben készíttetett egy leltárt. Az összeírás tíz helyszínen történt meg, Drezdában és országsszerte, helyenként több pinceágot vettek fel.¹² A 113 oldalas leltárjelentésben a borokat a meglevő hordótípusokkal említik (Eymer, Maaß, Oxhofs, Anthal). A lista végén a teljes borkészletet összegezték, amelyhez a felmérő a hordóméreteket Eymer és Maaß úrmértékekre számolta át. Eszerint „Summa Summarum”, az összes borok mennyisége 32.106 Eymer, valamint 26 és 1/2 Maaß volt.¹³ Ahhoz, hogy képet kapjunk a választófejedelmi borkészlet mennyiségéről, kép-

zeljünk el egy körülbelül 30.000 férőhelyes sportarénát, amelynek lelátóin jól táplált, száz kilogramm súlyú szurkolók (bor plusz a hordó súlya) tapsolnak.¹⁴

Több mint 30.622 Eymér Landwein (tájbor) dominált a választófejedelmi borkészletben. De különös figyelmet fordítottak a leltárkönyvben szereplő távolról érkező borokra is. A listán szerepel 625 Eymér a Rajnai borvidékről, 123 Eymér Moselből, 66 Eymér Ausztriából, 91 Eymér burgundi és pezsgő. A magyar bor mintegy 519 Eymér mennyiséget képviselt, amelyből 301 Eymér közönséges magyar bor és 218 Eymér tokaji és felső-magyarországi nedű volt.¹⁵

Az összes tokaji bort drezdai pincékben őrizték. Antal hordókban tárolták és részben Bouteille-ben voltak lepalackozva. A leltárjelentés nagy figyelmet szentelt a tokajinak. Az összesen 113 oldalból álló irat 15 dupla oldalon felsorolja a pincében található tokaji borokat.¹⁶ Megnevezi az évjáratot, minden hordót megkóstoltak, a borok szenzorikus állapotát feljegyezték. Szükség esetén intézkedéseket javasoltak, mint például a hordók feltöltését. Az 1729-es leltár idején a Residenzschloss pincéjében és a Pirnische Straße drezdai pincéjében összesen 201 antal tokaji bort tároltak, ebből 9 antal tokaji eszenciát. A következő évjáratokat sorolják fel: 1700, 1702, 1708, 1712, 1713, 1715, 1717, 1718, 1719, 1720, 1722, 1723, 1725; a tokaji eszencia esetében az 1712-es, 1719-es, és az 1720-as évjáratok vannak megnevezve, ami célzott és folyamatos beszerzésre utal I. Frigyes Ágost uralkodása alatt. Elmondható tehát, hogy a tokaji borokat a választófejedelem borospincéiben kiemelt figyelemmel gondozták.

*

Fontos a borospince, de talán még izgalmasabb, hogy mi került belőlük a nemesség asztalára. A zeithaini tábor egyik vendégének, Holstein hercegének és kísérő udvartartásának borfogyasztásáról szóló lista betekintést nyújt ebbe. Az Északi-tenger és a Balti-tenger között elhelyezkedő, északon Dániával határos Holsteinnel való jó kapcsolatok fontosak voltak a szászok számára. Nemcsak a hercegség stratégiai elhelyezkedése, hanem a holsteiniek orosz cári udvarral való családi kapcsolatai is érdeklődést váltottak ki a szász uralkodókból. Holstein hercege 1730-ban, a zeithaini örömtábor idején valószínűleg annyira jól érezte magát Szászországban, hogy örömmel maradt tovább a választófejedelem-király vendégeként. Augusztus 15-i rendeletével azonban a választófejedelem megváltoztatta a játékszabályokat. Úgy döntött, hogy mostantól a vendégnek kell viselnie az étel és ital ellátási költségeit, amelyből havi 1000 tallért Ágost továbbra is átvállalt. A szász köztisztviselők minden nap pontosan felírták, mi került fel a pincéből az asztalra. Az augusztus 15. és 31. közötti 17 nap mindegyikére vonatkozóan részletes lista készült, különösen a holsteiniek borfogyasztásáról.¹⁷ Eszerint az északnémetek 160 palack tokajit, 81 palack burgundit, 63 palack Pontacot (Bordeaux), 258 Maaß rajnai bort, 332 Maaß tájbort, 10 palack pezsgőt, 5 palack Rataffiát rendeltek. Pontosán feljegyezték, hogy mit ittak délben, este, vagy vittek pihenéshez; sőt azt is részletezték, hogy mi került a herceg és kísérete asztalára, s mi jutott az inasnak, a parókakészítőnek vagy a cukrásznak. Némi malíciával azt mondhatjuk, hogy a szász választófejedelem a hatalmi politika játszmáiban is sikeres

borkereskedőnek bizonyult. Jó oka volt tehát a borkészletek vásárlásokkal történő további bővítésére.

A már említett adatok azt mutatják, hogy I. Frigyes Ágost uralkodása alatt a drezdai udvar kedvencei a rajnai, a Mosel-i és a tokaji borok voltak. Ezt két másik, a Drezdai Királyi Udvari Pince állományáról írt jelentés is megerősíti. Az egyiket az 1728 augusztusa és 1729 februárja közötti időszakra vonatkozó borállomány alakulásaként írták, amelyet röviddel a már idézett leltár előtt vetettek papírra.¹⁸ A másik 1731 áprilisában készült, röviddel a zeithaini tábor után.¹⁹ Mindkét jelentés különösen érdekes, mert betekintést nyújt a borállomány be- és kiáramlásába, valamint adatokat közöl a beszállítókról is.

A felsorolt személyek arra utalnak, hogy a tokaji abban az időben otthon volt a szász-lengyel társadalomban, a nemesség, a burzsoázia, a mágnások, a köztisztviselők körében. Ennek a hálózatnak a Drezdai Királyi Udvari Pincével való összefonódása révén a tokaji királyi rangot ért el. A bor élvezete, a hatalom és az üzlet találkozott egymással.

Ezt szem előtt tartva a drezdai Hofkellerei tokaji borállománya tovább nőtt. Míg 1728 augusztusában „csak” 82 antalt számoltak, addig 1729 augusztusában már 218 Eymert találunk. Az 1731. áprilisi leltár – körülbelül egy évvel a zeithaini tábor után – már 519 Eymér, 45 Maaß és további 4180 palack tokaji borról,²⁰ vagyis körülbelül 40.000 literről ír.

Hogy ezt a mennyiséget kizárólag a drezdai udvar fogyasztására szánták-e, vagy azt részben értékesítették, további kutatásokkal lehetne megválaszolni. Ebben az időben tehát a tokaji ütkártya volt a hatalomért és a befolyásért folytatott küzdelemben, mint a már említett borajándékok is jelzik. Az 1731-es leltár is ezt támasztja alá, olyan tételek jelennek meg benne, mint 2 palack 30 éves tokaji bor a krakkói püspöktől vagy 10 palack a kajuviai püspöktől, és a lengyel koronakancellár, illetve a koronakincstárnok neveinek bejegyzésével az összeírásba iktatott palackok. A bor szerelmesei körében éppen ezek az „ikonok” alkotják egy borospince különleges pompáját. Ez a leltárlista tartalmaz 122 palack tokajit a 20-as számú hordóból, amelyet Sacra (szent) néven illették. Ennek kapcsán valami különleges, valódi „borgyémantra” gondolhatunk.

*

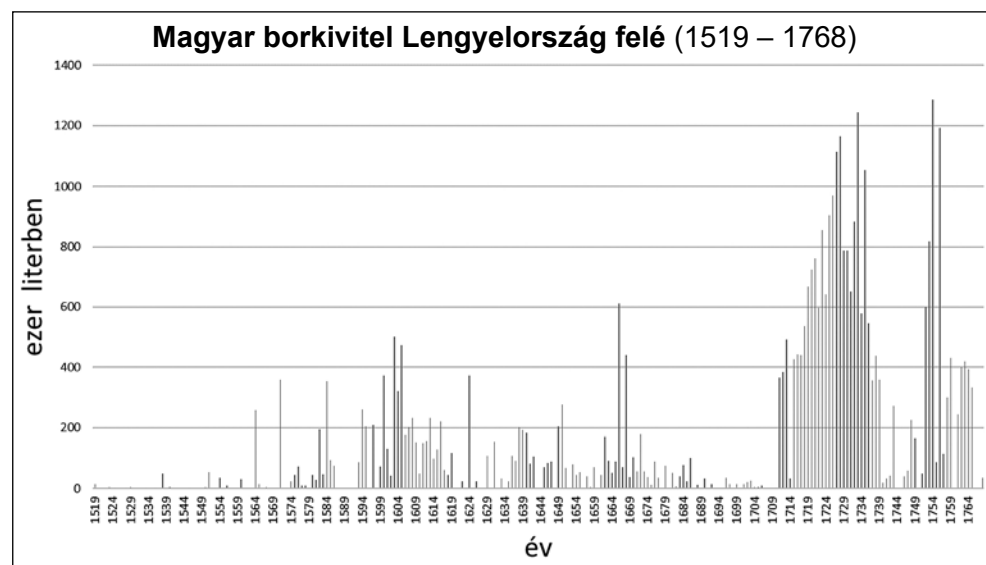
Abban az időben Lengyelország a tokaji borok kereskedelmének központja volt, mint egy „bőszegszarun” keresztül jutottak hozzá más európai régiók borivói ezekhez a finom észak-magyarországi borokhoz. A tokaji borok a Tokaj – Kassa (Košice) – Eperjes (Prešov) – Bártfa (Bardejov) útvonalon és onnan tovább Krakkó vagy Lemberg (Lvov) felé érték el a fontos európai kereskedelmi útvonalakat (Via Regia), illetve a Visztulán keresztül Varsó királyi városába és Gdanskba, a balti-tengeri régióba értek. Wroclawon és Görlitzben keresztül Lipcsébe is eljutottak, ahonnan a nagyra becsült tokaji borok a Via Imperii-n juthattak el a berlini vagy stockholmi királyi udvarokba.

Komoróczy György magyar történész lengyel levéltárakban és határmenti helységekben behatóan kutatta a 16. és 18. század közötti borkereskedelmet Magyaror-

szágról Lengyelország felé. Eredményeit 1944-ben Kassán megjelentett „Borkivite-
lünk észak felé” című könyvében tette közzé. A forrásanyag lehetővé tette számára,
hogy évekre bontott kiviteli statisztikára vállalkozzon.²¹

A kereskedelem ingadozó intenzitását szemlélteti a Várkonyi Gábor által készí-
tett grafikonja az éves borkivitelről.²²

Pozitívan szembetűnik a magyar bor kiemelkedő kiviteli aktivitása Szászország
ágosti korszakában, 1696 és 1763 között. Különösen az 1709-től kezdődő interval-
lumban, amikor I. Frigyes Ágost uralkodott Szászországban és Lengyelországban
1733-ban bekövetkezett haláláig. A jelentős export érzékelhetően folytatódott akkor
is, amikor Erős Ágost fia követte őt a trónon. Az időközben jelentkező visszaesés va-
lószerűleg a két sziléziai háborúval (1740–1742, 1744–1745) magyarázható. Továbbá
III. Ágostnak volt egy további erős vetélytársa a tokaji borok beszerzését illetően. I.
Péter cár óta az orosz cári udvarban sokat fogyasztottak a tokaji borokból. 1733-ban
Anna Ivanovna cárnő elrendelte egy orosz borvásárló bizottság létrehozását Tokaj-
ban, amely az udvarnak volt alárendelve. Ez 1798-ig működött. A cári udvar fontos
piaca volt a tokaji boroknak, akárcsak Lengyelország az orosz termékeknek. A bizott-
ság történetéről szóló alapmű Tardy Lajos munkája. 500–800 antalra teszi az átlagos
éves orosz vásárlási mennyiséget.²³ Könyvében szerepel egy lábjegyzet, amely témánk
szempontjából érdekes. E szerint a lengyel udvar, kvázi III. Ágost király második ott-
hona borigényét 700 antalra teszi, ezzel körülbelül azonos méretűre, mint amennyi az
orosz import volt ebben az időben.²⁴

A tokaji borok megvetették a lábukat az udvarokban. Moszkvában, Varsóban,
Drezdában, mindenütt, ahol impozáns vacsorát tartottak, az uralkodók megünnepel-

ték a tokajit, amely más társadalmi rendeknek is státuszsimbólumává vált. A tokaji
borok jól illeszkedtek az abszolutizmus világához.

*

1733 februárjában meghalt Erős Ágost választófejedelem, aki Szászországot európai
hatalommá, Drezdát pedig barokk pompában ragyogó várossá formálta. Egyetlen
törvényes fia, II. Frigyes Ágost komoly örökséget vett át szász választófejedelemként
és Lengyelország királyaként. Apjához hasonlóan nagyon szerette a művészeteket.
Uralkodása alatt Drezdában és Varsóban virágzott az operaélet.

Az új uralkodó is nagyra értékelte a borászat „művészetét”, és apjához hasonlóan
ő is a drezdai Királyi Udvari Pince borkészletét gondozta. Magától értetődik tehát,
hogy a Residenzschloss borospincéjéből legjobb borai kerültek az asztalára. A levél-
tárak a borok végtelen sokaságát említik: Aleatico, Burgundia, Castello, Champagne,
Chianti, Corsika, Hermitage, frankoni bor, Frontinac, tájbor, Madera, Málaga,
Montepulciano, Mosel-i bor, új olasz, alsó- és felső-magyarországi bor, osztrák bor,
Pontac (sötét Bordeaux-i), rajnai bor, Steinbor, szirakúzi, tiroli, Tockayer, Verdea,
Valpolicella, Vin de Cap (dél-afrikai bor). Ezt példázza a drezdai udvari pincészet
1739-ből származó borkompendiuma.²⁵

Ám minden elérhető változatosság ellenére Drezdában továbbra is a rajnai, a
tokaji és burgundi borok maradtak a kedvencek, II. Frigyes Ágost alatt is. Ezt két,
az 1739-es, illetve az 1740-es borfogyasztásról készült lista igazolja. Mindkét lista
rögzíti a fogyasztást az év egyes hónapjaiban, borfajták szerint rendezve, valamint
azt, hogy mit fogyasztottak az elsterwerdei, a hubertusburgi, a lipcsei, a moritzburgi,
a frauenstadti, a pillniti, a königsteini, a sedlitz-i székhelyeken; illetve mit szállítottak
az Udvari Pincéből Varsóba. Fel vannak tüntetve azok a borok is, amelyek Frigyes és
Xavier trónörökösöknek jutottak. Eszerint az 1739-es évi borfogyasztást a követke-
ző fajták határozták meg: 807 Eymer rajnai bor, 4 antal és 5 dupla-antal, valamint
11.581 palack tokaji bor, továbbá 16.458 palack burgundi, 845 palack Pontac (Bor-
deaux), 735 palack pezsgő. A többi borféleség sokkal alárendeltebb szerepet játszott.²⁶

*

Felmerül a kérdés, hogyan funkcionált a „finom borok tengere” a király hatalmi esz-
közéként, kik részesültek a királyi borélményből? Már írtunk az uralkodói borkészle-
tének felhasználásáról a külkapcsolatokban, például ajándékozás formájában. De ho-
gyan használták a bort belső viszonyokban, a mintegy 2000 szász udvaronc közül ki-
nek, melyik borból jutott? Ebbe betekintést nyújt a választófejedelem hubertusburgi
vadász kastélyának terjedelmes levéltári anyaga.

II. Frigyes Ágost választófejedelem a vadászat nagy barátja volt. I. József császár
lányával tartott esküvőjének alkalmából (1719) az apja, I. Frigyes Ágost 1721-ben
házassági ajándékként egy csodálatos vadász kastély építésébe fogott, amely 1752-
ben érte el jelenlegi formáját, mint Szászország legnagyobb barokk komplexuma.
Hubertusburg olyan volt, mint a választófejedelem-király második rezidenciá-
ja, ahonnan Szászország és Lengyelország uralkodói teendőit is ellátta, és a vadá-
szati szezonban vendégeket fogadott. A későbbi lengyel király II. Szaniszló Ágost

Poniatowski emlékirataiban leírja, hogyan érezte magát „elődje” a kastélyban. Ezek szerint egy sikeres vadászat után alig lehetett ráismerni, már nem volt büszke, komoly, a közvetlenséget kerülő király; vicces volt, beszédes, szívélyes. Tehát a legjobb hangulatban volt, amikor esténként a kastély közepén levő, felső emeleti, fényesen kivilágított, pompás ovális teremben egy hatalmas asztalnál vacsoráztak.²⁷

A drezdai Királyi Palotában ivott jó borok díszítették Hubertusburg asztalait is. Az akták arról tanúskodnak, hogy a vadászati idényben Drezdából folyamatosan szállítottak bort Hubertusburgba. Minden egyes szállításnál részletesen leírták, hogy mely német vagy európai borvidékekről származnak a borok. Megnevezik azokat a személyiségeket is, akiknek a csúcsborokat szánták, akár őexcellenciájának boraként (Mundwein), akár a királyfiúknak, akár Brühl miniszterelnöknek; továbbá, hogy mely asztalokra szánták ezeket, akár a királyi, a marsalli asztalra, a papságéra, a követekére; vagy éppen közönséges borként szállították a számos szolgának. A leltárlisták, az egyes vadászutakon szállított borok jegyzékei és az árlista is elmélyíti ezt a betekintést. Néhány évről összefoglaló feljegyzések is megmaradtak az udvar borfogyasztásáról és a meghívott vendégekről.

A szállított mennyiségről például egy 1755. augusztus 28-án kelt szállítási jegyzék tájékoztat bennünket.²⁸ Már első pillantásra lenyűgöző a vadászati szezonban Hubertusburgba szállított borok mennyisége. Ha az összes tételt megközelítőleg literre átszámoljuk, ez összesen 23.174 litert eredményez. Ez a modern logisztikában is kihívást jelentene. Az ilyen mennyiségű bort manapság raklapokon szállítják, ennek megfelelően a 120x80 cm-es Euro raklapra a kb. 540 (0,75 literes) palackot 150 cm magasra pakolják. Ma 57 raklapot kellene útnak indítani ehhez a királyi megrendeléshez. Ugyanebben az évben a drezdai pince még további kisebb borszállítmányokat küldött közvetlenül a vadászat különböző színhelyeire.

Valószínűleg azért is, hogy felkészüljön a bor iránti nagy keresletre, az Oberhofmarschallamt (a főudvarnagy hivatala Szászország egykori legmagasabb udvari hatósága volt) részletesen elemezte az egyes vadászatszezonok teljes borfogyasztását. Az 1741-es kötetükben megtalálható egy összehasonlítás a 1737-es, 1739-es és 1741-es évi borfogyasztásról, mégpedig származási régiók szerint. Eszerint az összes borszükséglet 1737-ben több mint 35 ezer liter bor volt (88 darab mai raklapnak megfelelő mennyiség), 1739-ben több mint 28 ezer liter (70 darab raklap), 1741-ben pedig több mint 32 ezer liter (80 darab raklap).²⁹

*

A kiértékelt Oberhofmarschallamt-iratokban megtalálható az 1755-ös vadászati udvartartás teljes listája: „Azok a borok és más fajták, amelyeket a Királyi Fenség jelenlétében 1755. augusztus 18-tól november 28-ig Hubertusburgban és a weydenhayni vadászaton fogyasztottak”.³⁰ Ismét átszámolva körülbelül 35 ezer liternek (illetve 86 raklapnak) kellett lennie, azaz hasonló szállítási mennyiségeknek, mint a fent már figyelembe vett években. Ez az összeállítás is mutatja, hogy a szászországi választófejedelemségben milyen nagyra értékelték a borokat. Naponta körülbelül egy raklapnyi bor fogyott el.

Ez az 1755-ös lista különösen érdekes azért is, mert jelzi a borfogyasztás értékét az udvartartásban. Ez az egyetlen lista a feldolgozott aktákban, amely arra utal, hogy a borok értéke mit jelentett pénzben kifejezve. Megtudhatjuk belőle, hogy ebben a vadászatszezonban a borfogyasztás 10.945 tallért tett ki. Értéküket tekintve a legmagasabb pozíciót a tokaji borok képviselik 4002 tallérral, aztán a burgundi borok (3220 tallér) és a rajnai borok (2910 tallér) következnek. Ha ezeket az összegeket a fogyasztott palackszámra vetítjük, az eredmény olyan rangsort mutat, amely szerint a tokaji bor volt mind közül a legdrágább. A tokaji értékéhez képest egyharmadát kérték el egy burgundi Bouteille-ért, illetve csupán egytizedét a rajnai borokért. Ezek az árnyok kalkulációs árakból vannak levezetve, így csak hozzávetőleges megállapításokat tesznek lehetővé, de azért egyértelmű rangsort mutatnak.

Ha az elfogyasztott borok értékét mai árakon akarjuk megbecsülni, és viszonyítási alapnak a Szász Választófejedelemségben 1741-ben vert Reichsthalert vesszük, amelynek előlapján II. Frigyes Ágost választófejedeleme látható vágató lovon; és tudva, hogy ennek ezüsttartalma 25,95 g volt, akkor az 1755-ös vadászati idény borfogyasztásának értéke 284 kg ezüst lehetett. Ez napjainkban körülbelül 165 ezer euró lenne, illetve a vadászati idény 104 napjára átszámítva a napi borfogyasztás kb. 1600 eurónak megfelelő értéket képvisel. Az 1755-ös vadászati idény ideje alatt „elfogyasztott” tokaji borok értéke mai viszonyokra átszámítva több mint 50 ezer euróra tehető, s ezek főleg a királyi asztalt díszítették.

*

A hubertusburgi kastélyban tehát az udvari társadalom örömeire elegendő mennyiségű bor állt rendelkezésükre és ez is hozzájárult a vadászat sikeréhez. De nem minden bor egyforma, ezért pontosan meghatározták, hogy kinek szánják a nemes és kinek a legnemesebb tokajit. Ezt mutatja a pinceállomány 1743. október 25-i leltára.³¹

Egyrészt a benne említett 594 tokaji esetben van egy pontos, palackokra és személyekre szabott felosztás, amely más borfajtáknál nem volt megtalálható. A következők szerepelnek benne: 3 üveg Official, amelyből őfelsége általában iszik, és további 58 tokaji, amelyet jelenleg iszik, 25 palack a királyfiúknak, 77 palack Brühl miniszterelnöknek, 48 palack a királyi hercegnőknek, a többi tokaji a királyi asztalra (201 palack) és a marsalli asztalra (176 palack) van szánva.

Nem kevés borral mentek vadászni, amint azt az 1743. november 4-én a halaliba magukkal vitt borok listája bizonyítja. A vadászútra vitt 99 tokaji palackból 3 palackot a királynak, mint Mundwein („királyi szájnak kiválasztott”), kettőt a királyfiúknak, 4 palackot Gróf Brühlnek, 50 palackot a királyi asztalra szántak, további 20 palackot pedig marsalli asztali fajtának neveztek.³²

Másrészt az idézett 1743. októberi leltárjegyzékben további érdekes tokaji tételek is vannak, mint például 2 „Sacre” megjelöléssel ellátott palack és 2 palack, amelyeket 100 éves „Tokayer”-ként írnak le. A legjobb tokaji borok többszáz éves tárolási potenciállal rendelkeznek, mint egy jól karbantartott borospince ikonjai. Mint már említettük, azok számára, akik megköstolják a tokaji borok eme csúcsmínőséget képviselő italát, egy ilyen palack szentté („sacre”) válhat. Az udvari jegyző aligha mert volna egy

cseppet is venni ebből a listázott tokajiból, de szerencsére figyelmesen leírta a leltárba. Drezda és Hubertusburg udvari pincéi szintén reprezentatív helyiségek voltak, és gyakran látogatott el ezekbe a pincékbe az uralkodó vendégei kíséretében. Nyilvánvalóan ritkán nyúltak az előbb említett mindkét borhoz, és ezért ezek a következő évek leltáraiban is megjelentek. Már az 1729-es leltárban szerepelt a „Sacre Bouteille”.

Szintén érdekes az „édesebb” megjegyzés két 1727-es tokaji palack esetében. A tokaji borokat gyakran leszűkítik a desszertborokra, amit nem tekinthetünk helyénvaló megállapításnak. A fent említett 1729-es zeithaini tábor előtt összeírt leltárban számos hordót, mint száraz bort minősítettek. Az ágosti korra vonatkozóan is feltételezhető, hogy mind a száraz, mind az édes borok a legjobb tokaji borok közé tartoztak. Egy 1802-ből, a drezdai palota Udvari Pincéjéből származó összeállítás a Tokayer-kabinetben levő 100 éves „borpátriárkákról” ír, a négy tételre vonatkozó lista 323 palack borból áll, ezek közül mindegyikre vonatkozóan szerepel a következő felirat: „Censur: nagyon jó, de száraz”.³³ Nem tudjuk, hogy az 1743. évi leltárjegyzékében említett két „Bouteille” 100 éves tokaji száraz vagy édes volt-e – de mindenképpen királyi lehetett.

Az idézett két 1743-as levéltári dokumentumon, az 1755-ös hubertusburgi szállítási jegyzékben és az Udvari Pince Oberhofmarschallamt számos aktáiban a Brühl név több helyen is megtalálható. Ez mutatja gróf Heinrich von Brühl miniszterelnök különleges rangját az udvarban, amely azért nem meglepő, mert az Udvari Pince „hasznos bántalmó részesítette” Brühl, mint magát az uralkodót vagy a királyfikat. A birodalmi gróf nemcsak döntő befolyással volt a szász állam ügyeire, hanem korának egyik leggazdagabb embere és a művészetek pártfogója is volt. Ezt bizonyítja számos épülete, mint például a Brühl-palota, a Brühl Galéria, a könyvtárpépülete, vagy az értékes festménygyűjteménye és a meissenai porcelángyűjteménye. Brühl is ismerte a bor erejét. 1765-ben bekövetkezett halála után a borkgyűjteményéről összeállított lista több mint 800 egyedi tételt számlált, amelyek becsült összege „összesen 55.644 Reichsthaler volt, ami messze meghaladta a naturáliák és rézkarcok, valamint híres porcelángyűjteménye megbecsült értékét, és nagyjából megfelelt a Brühl Könyvtár becsült értékének (...) A borlistában a magyar borok értéküket tekintve messze felülmúlják a többi borfajtát.”³⁴

A tokaji bort, sőt a „csúcsminőségű tokajit” sem szánták mindenkinek. A bor fogyasztása a különböző udvari asztaloknál mutatja meg az udvari rangot. Egyáltalán nem volt mindegy, ki kapott bőven drága borokat, ezeket ki kóstolhatta meg, és kinek kellett várnia a tájborra. Hogy melyik bor melyik asztalra került, azt többek mellett egy 1747. november 3-i lista mutatja meg.³⁵ Ezen a napon örömmel ittak bort. A királyi asztalra, a papság és az inasok részére szolgáltak fel tokaji bort, valószínűleg azt is megkülönböztették, hogy ki kapta a legjobb tokajit és kinek öntötték a „mindennapit”.

Az Oberhofmarschallamt kiértékelte kötetek megmutatják, hogy a bor és különösen a tokaji visszatükrözte az udvari rangot. Aki az választófejedelem-királynál nagyobb kegyet nyert, magasabb címet kapott, előrehaladhatott egy asztallal, közelebb vacsorázhatott az uralkodóhoz, ihatott a jobb borokból, talán még a legnemesebb

tokajiból is kóstolhatott. A tokaji bor a szász választófejedelem-király udvarában nagyra becsült élvezeti cikknek számított, ugyanakkor a hatalom eszköze volt a diplomáciában és az udvartartáson belül.

*

A szász uralkodó számára a bor kulturális érték, a természet ajándéka volt, amelyet védeni és támogatni kellett. A bor akár csak a múltban, úgy a jelenben is kíséri ételünket, ünnepeinket, beszélgetéseinket; varázslatával szeretjük megörvendeztetni vendégeinket és szeretteinket. A választófejedelem-királyok kincsként kezelték a legjobb borokat, a drezdai kincsgyűjtemény részét képezték. Különösen vonatkozik ez a királyi Drezdai Udvari Pince tokaji kabinetjére, aminek kincsei messzire ragyogtak. Legyen megengedve egy óvatos párhuzamot vonni a Régi Mesterek Képgalériával, a Matematikai és Fizikai Szalonnal vagy a Grünes Gewölbe kincstárral; nem utolsósorban azért, mert a tokaji borok kabinetje a drezdai kastély alagsorában közvetlenül az utóbbi alatt helyezkedett el. Így könnyen gyönyörködhetek az uralkodók a gyémántjaikban és a borok csillogásában. Ezt a megállapítást alátámaszthatja Wilhelm Baensch 1880-ban megjelent *Hofkellerei Buch* című művének részlete, amelyben a tokaji kincsről számol be: „A drezdai udvari pincékben levő tokaji kabinet borainak listáján, amely III. Ágost király uralkodásának idejéből származik, 79 különböző fajtát sorolnak fel, amelyek többsége lengyel névvel van címkézve, és részben lengyel nagyságok ajándékai. Köztük szerepelnek százévesek, amelyek a táblázatban a következő leírással vannak ellátva: »nagy kora ellenére nagyon jó, de teljesen száraz«. A kabinetben lévő tokaji borok állapotáról szóló, anno 1802. évi táblázatban a következő borpátriárkák szerepelnek. No.1. 75 palack százévesek. »Ezt a bort, a táblázat szerint, már a király idejében (III. Ágost) százévesként leírták, és még mindig nagyon jó a nagy kora ellenére«. No.27. Czartoryski, 23 palack százévesek; róluk írják: »ez a legalább 140 éves bor jó, de száraz íze van«. No. 38. 197 palack Bacchus. »Ez a bor a nevét egy Bacchus-pincei nagy hordójáról kapta, amelyben nyugodott a bor nagyon jó liqueurrel«. No.53. cracau-i woiwode 1700-ból. 28 palack, a bor nagyon jó liqueurrel. Baensch így folytatja: „Egy a táblázathoz csatolt jegyzet bepillantást enged, hogyan kezelte I. Frigyes Ágost király a magyar borkincseket, eszerint: »A tokaji kabinetben felsorolt borok közül mindig egy palackot lepecsételve a drezdai választófejedelmi vacsoraasztalhoz küldenek. Ha a választófejedelem ivott belőle, újra lepecsételve visszaküldik, amíg a palack véget nem ér, aztán a következő megszámozott palackot szolgálják fel, ha jó fajta. Máskülönben csak a választófejedelmi parancsra adható belőle.«”

Ki volt ez az I. Frigyes Ágost szász király (1750–1827), aki tudatában volt a drezdai udvari pincében található tokaji kincsek egyedülállóságának, aki egyszerre uralkodóként és alázasan bánt velük? I. Frigyes Ágost szász király II. Frigyes Ágost választófejedelem unokája volt, illetve I. Frigyes Ágost (Erős Ágost) választófejedelem dédunokája. És miután Szászország 1806-ban csatlakozott a Rajnai Szövetséghez, ő lett Szászország első királya I. Frigyes Ágost néven. Az 1763-tól kezdődő időszak az átfogó állami reformok és Szászország gazdasági újjáéledésének kora volt. I. Frigyes Ágost szász királyt az „Igazságos”-nak is nevezték.

A borokkal kapcsolatos ismeretek is részét képezték az uralkodó wettini házban folyó oktatásban. Wilhelm Baensch leírta: „1768. május 11-én Frigyes Ágost választófejedelem, aki még kiskorú volt, és választófejedelemné anyja, Mária Antónia saját kíséretükkel meglátogatták az udvari pincét von Kessel főszakács és Christian Friedrich von Marschall társaságában. Burgundi, spanyol, dél-afrikai és 1684-es, illetve 1748-as rajnai borokat kóstoltak meg. Majd meglátogatták a Bacchus-pincét, ahol a Boutelliek-ben tartották a magyar borokat; aztán Ők végre az ebben levő kabinetből, ahol a nagyon régi magyar borokat Boutelliek-ben őrizték, néhány fajtát óhajtottak megkóstolni.”³⁶

Itt meg kell említeni, hogy a tokaji aszúboroknak volt egy másik funkciójuk is, amely a 20. századig létezett. Vinum Tokajense Passum néven a legbecsültebb gyógyborok közé sorolták. A tokajinak ez a tulajdonsága állítólag a szász udvarban is jót tett. Baensch is erről ír: „Egy régi magyar bor ereje, amelyet állítólag több mint hatvan éven át befalazva tartottak Towiankis koronakamarás Úr pincéjében, és ezért »felfedezés«-nek nevezték el, állítólag nagyban hozzájárult a király megerősítéséhez, aki 1726-ban Bialystockban súlyosan megbetegedett. Albert szász-tescheni herceg, II. Frigyes Ágost választófejedelem fia, aki 1738. július 11-én született Moritzburg várában, elmondja a Szász Állami Főlevéltárban őrzött kéziratos »Életem emlékei« című műben, hogy újszülöttként nagyon gyenge volt, és csak a régi magyar bor dózisa tartotta életben.”³⁷

A szászok készen álltak tokaji kincseikkel másoknak is segíteni. A már megemlégett szász államminiszter, Graf von Wackerbarth mostohafia, Wackerbarth-Salmour főudvarmester kísérte 1738–1740 között Erős Ágost unokáját, Friedrich Christian trónörökös olaszországi körutazásán. Az 1739. szeptember 29-i levelében olvasható, „miután a Királyi Őfensége tudomására jutott, hogy a pápa orvosa felírt bort Tokajból a Szent Atyának, de e bor hiányt szenvedett, abból Őfensége 60 palackot küldött Corsini kardinálisnak, együtt néhány tucat szász pohárral és egy rakomány porcelánnal, hogy díszítsék a kandallót; Bülow őrnagy, aki az ajándékot átadta, viszonzásként két arany- és két ezüstmedált kapott egy egyiptomi kőből készített dohánytárcában, amely arannyal volt díszítve.”³⁸

Nem utolsósorban a bor egészségre gyakorolt pozitív hatása miatt az európai arisztokrácia számos képviselője ellátogatott a drezdai királyi palota udvari pincéjébe. A pincekönyvben nagyhercegek, hercegek és hercegnők, királyok, bárók bejegyzései szerepelnek, ezek Litvániából, Mecklenburgból, Poroszországból, Nagy-Britanniából, Svédországból, Norvégiából, Belgiumból, Portugáliából, Brunswickból, Württembergből érkeztek. Érdekes megjegyezni, hogy 1908-ban Hamburg polgármestere is beírta nevét a pincekönyvbe, míg az első bejegyzést 1769-ben Sarkad Sámuel tűri erdélyi magyar tette.

*

A Királyi Hofkeller a drezdai palota egyik reprezentatív helyisége volt. A sok boroshordónak, a számos Bouteille-nek és a kristálykelyhekről visszaverődő fényeknek Szászország nagyságát és pompáját kellett tükrözniük. A borospincében a címerek a szászok uralmáról tanúskodtak.³⁹

De végül a tokaji, a borok királya felülmúlta ezt a választófejedelemi és királyi pompát a drezdai udvari pincében. A pincekönyv 1892. február 10-i bejegyzése példaként szolgál arra, miként zajlott le egy pincelátogatás. Ekkor a svéd-norvég koronaherceg Albert szász király kíséretében meglátogatta a pincét: „Oberhof marsall gróf Vitzthum von Eckstädt úr irányításával megtisztelték a pinceszobákat, valamint a pincében tárolt maderai, spanyol, portugál, rajnai, Mosel-i, Bordeaux-i és régi »Tokayi« borokat. Ezután az előkelő vendégek az üvegszobába vonultak, megnézték a felállított csiszolt és festett kupákat, az egészségi poharakat, majd méltóztatták megkóstolni az 1700-as és az 1797-es öreg »Tokayert.«”⁴⁰

A pincekönyv más oldalain olvashatjuk: „Ő Királyi Fensége és kísérete nagy érdeklődéssel látogatta a rajnai és Bordeaux-i, a tokaji és a magyar borospincéket, valamint a spanyol, portugál és Champagne-i borospincéket. A régi tokaji borospincében Őfensége a legnagyobb örömet fejezte ki a régi és a sokféle borfajta miatt, és megkóstolta az 1797-es tokayit.” (1893. december 14.) További példák: „A legnagyobb elismerést a régi tokaji és a magyar pincék kapták, utóbbi borok öregsége és gazdagsága nagyon lenyűgöző volt.” (1902. január 28.) Aztán: „A főurak nagy érdeklődést mutattak a tárolt borok, de különösen a régi tokaji borok iránt.” (1903. február 16.) Tovább: „Először a díszüvegszobát látogatták meg. Ezt követően nagyon régi tokaji különböző mintáit szolgálták fel, nevezetesen az 1727-es és 1745-ös évekből, amelyek nagyon vonzóak voltak.” (1909. május 4.) Még tovább: „Később megnézték az alsó pincehelyiségeket és az ott tárolt borokat. Különösen az úgynevezett tokaji pince kapta a legmagasabb elismerést.” (1910. január 7.)

A tokaji borok hosszú tárolóképessége lehetővé tesz valami kiemelkedőt: egy hosszú „boréletet”, amely alatt érlelődnek és valami egyedivé fejlődhetnek. Mint „favorit”, mint a szász királyok bora, mint a drezdai udvari pincének kincse, a szász királyok megadták neki a keretet és a „színpadot”, hogy kibontakoztassa varázslatos erejét, hogy bemutathassa magát mint a borok királya. Szászország királyai idejében a tokaji a „borok királya, a királyok bora” lett. A tokaji bor megtalálta királyát: Szászország ágosti korszaka a tokaji aranykora.

*

Hogy a tokaji borok csillogó fényét a szászországi levéltárakban láthatom, kalauzomnak, Martin Schuster drezdai művészettörténésznek köszönhetem. S hogy arról magyarul is beszámolhatok, Demján Szabolcs, a Tokaji Múzeum történész-muzeológusa és feleségem, Lenke Kornek korlátlan türelme nélkül nem sikerült volna.

Jegyzetek

- 1 A TOKAJ oltalom alatt álló eredetmegjelölés termékleírása, 2020. S.13. (Regeln zum Tokajer Ursprungsschutz)
- 2 <https://glossar.wein.plus/wein-der-koenige-koenig-der-weine>
- 3 Johannes Wolff: Genussmittel und Mittel der Politik. Dresdner Hefte. 142. szám (2020), 10. o.

4 Katharina Klemm: Back in Königstein = <https://www.saechsische.de/damals-in-koenigstein-3583876.html>

5 Wilhelm Baensch: Die Hof-Silberkammer und die Hof-Kellerei. Drezda, 1880, p.156ff

6 Anne-Simone Rous: A borospince mint csatatér. A „Société des antisobres“. Reihe: Krieg in der Geschichte, Bd 80, Brill, 2016.

7 Jutta Bäuml: Liselotte von der Pfalz Madame am Hofe des Sonnenkönigs, Heidelberg város, 226. o.

8 Dresden, SächsHSta, Schatullenkasse, 13472, Nr.37, Bl.186

9 Gerhard Zwoch: Das Zeithainer Lustlager 1730, 2005: zum Jubiläum des Campements, S.30, Aspekte Verlag, Großenhain, 2005.

10 Marianne von Wolffersdorff: Schloss Promnitz. Donatus Verlag, Käbschütztal, 2017. 53. o.

11 Karl Czok: August der Starke und seine Zeit. Piper Verlag, München, 2006. 134. o.

12 Szász Állami Levéltár, Drezda (a továbbiakban: Sächsisches Staatsarchiv), 10006 Obermarschallamt, Nr. T 01, Nr. 005K, S.0001

13 Uo. 0110. lap

14 A különböző térfogatú ürmértékek ma már nincsenek használatban, méretük az idők során változott, olykor régióként is eltérően határozták meg. A levéltári anyagok feldolgozásához, a gondos kutatás után – a hibakockázat ismeretében – a mértékegységekre nézve az alábbi feltételezéseket alkalmaztunk: 1 Eymmer (vödör) = 68,5 liter, 1 Maaß = 1 liter, 1 Anthal = 75 liter, 1 Oxhoft = 288 liter, 1 Bouteille = 0,75 liter, 1 akó = 56 liter.

15 Sächsisches Staatsarchiv, 10006 Obermarschallamt, Nr. T 01, Nr. 005K, 0112. lap

16 Uo. 0047, 0050–0062. és 0065. lapok

17 Uo. 0146–0181. lapok

18 Uo. 0194. lap

19 Uo. 0191–0193 lapok

20 Uo. 0194, 0113, 0192. lapok

21 Komoróczy György: Borkivitelünk észak felé. Kazinczy Társaság, Kassa, 1944.

22 Várkonyi Gábor: Történelem – ökológia (előadás, 2017. december 11.) In: Memoria Rerum. Várkonyi Gábor történész blogja = https://gaborvarkonyi.blogspot.com/2017/12/blog-post_53.html

23 Tardy Lajos: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733–1798). Rákóczi Múzeum Baráti Köre, Sárospatak, 1963. 152. o.

24 Uo. 160. o.

25 Sächsisches Staatsarchiv, 10006 Oberhofmarschallamt, Nr. T 01, Nr. 006E, Blatt 0002f lap

26 Sächsisches Staatsarchiv, 10006 Oberhofmarschallamt, Nr. T 01, Nr. 006A

27 Landesamt für Denkmalpflege Sachsen, 30. munkafüzet, Hubertusburg kastély, I. kötet, 2022. 19. o.

28 Sächsisches Staatsarchiv, Oberhofmarschallamt TIII Nr. 86, 0174. lap

29 Sächsisches Staatsarchiv, Oberhofmarschallamt TI6 Nr. j, 0004-1. lap

30 Uo. 0210. lap

31 Sächsisches Staatsarchiv, Oberhofmarschallamt T III, Nr.75, 202. lap

32 Uo. 159. lap

33 Wilhelm Baensch: Die Hof-Silberkammer und die Hof-Kellerei. Drezda, 1880. 190. o.

34 Johannes Wolff, i. m. 8. o.

35 Sächsisches Staatsarchiv, Oberhofmarschallamt T III, Nr.77, 111. lap

36 Uo. 177. lap

37 Wilhelm Baensch: Die Hof-Silberkammer und die Hof-Kellerei. Drezda, 1880. 189. o.

38 Maureen Cassidy-Geiger (közvetítő): Wackerbarth dispatch (Abschickung) dated Oct. 1, 1739 (for Sept. 24–30, 1739) Rome = <https://comtedelusace.wordpress.com/1739/10/01/wackerbarth-dispatch-abschickung-dated-oct-1-1739-for-sept-24-30-1739-rome/>

39 SLUB Drezda, jelzet: Mscr.DresdApp.306: Chur-Fürstliches Sächsisches Hof-Kellerey-Buch, 43. o.

40 Uo. 65. o.

(A tanulmányban hivatkozott internetes források utolsó megtekintése valamennyi végjegyzetben egységesen: 2024. április 30.)

AGÁRDI Péter

Pándi Pál, a dráma- és színházkritikus

Pándi Pál irodalomtörténész, tanári, kritikus, publicisztikai és szerkesztői tevékenysége az 1960–80-as években széles körű ismertséget élvezett. Államilag elismert tudós és közszereplő, népszerű egyetemi tanár volt, számos tudomány- és művelődéspolitikai pozíciót töltött be, a kulturális elit körébe tartozott. Döntési kompetenciája és befolyása, markáns világlátása és vitakészsége ugyanakkor erősen megosztotta a szakmai nyilvánosságot – annál is inkább, mivel meghatározó szerepet játszott a Kádár-korszak művelődéspolitikájának alakításában és képviselésében. 1987. január 19-i halála után két egykori hallgatója *Rejtőzködő legendárium* címmel sokoldalúan szerkesztett – barátokat, sorstársakat, vitapartnereket, ellenfeleket egyaránt megszólító – interjúkötetet állított össze róla.¹ A nagy visszhangot kiváltó kötet nem emlékkönyv, még kevésbé hagiográfia, hanem az interjúalanyok közötti polémiaiknak is helyet adó, olykor drámai aurájú hiteles dokumentum lett.² Pándi munkáit azóta szinte elfeledték, a fiatalabb nemzedék már alig hallott róla, inkább csak városi legendák, *fake news*-ok születtek róla. Tanulmányai, könyvei Petőfiről, a reformkorról, a 19. század műfaji és esztétikai tendenciáiról, továbbá kritikái, tanulmánykötetei a 20. század második felének kortárs irodalmáról ugyan folyamatosan elérhetők a könyvtárakban, de személyét, munkáinak tudományos értékét és közéleti szerepét egyoldalú, fölényeskedő ítélet, olykor kriminalizálás, de leginkább elhallgatás övezte.

Pándi Pál munkásságának, közéleti szerepének ismeretében, megítélésében, írásos életműve olvasatában és recepciójában fordulatot jelentett a fia, Kardos András által közreadott *Teherpróba* című gyűjtemény,³ amely eddig publikálatlan, sőt ismeretlen szövegeket, kéziratban maradt dokumentumokat nagy számban hozott nyilvánosságra. A kötet az irodalmár életművének, írásos termésének tabusított oldalát mutatta föl – megrendítő olvasmányt és erkölcsi tanulságot nyújtva a kései olvasó számára. Maga Kardos András is csak később, a 2010-es években szembesült e szövegekkel, ekkor ismerte meg az 1944-es *Lágernaplót*, a belügyi dokumentumokat és az Aczél Györggyel folytatott levelezést. Ennek a szembesülésnek, illetve az apja iránti konfliktusos szeretetnek zavarba ejtően őszinte, sőt drámai vallomása a kötet *„Helyzet van” (Előszó helyett)* című bevezetője. A népszerű *Tények és tanúk* sorozatban megjelent kötetnek széles körű visszhangja és vitairódalma támadt, a Kádár-korszakbe-

li művelődéspolitikai és benne Pándi szerepe kiterjedt diskurzus tárgya lett. Kardos András többször is reagált ezekre, előszóban, írásban, interjúkban.⁴

Az elhallgatott textusokkal jelentősen kiegészült Pándi-életmű, a korpusz egésze immár egyben olvasható és értékelhető; ez utóbbira tesz kísérletet pályaképem, amelyből egy részletet adok közre az alábbiakban: Pándi dráma- és színházkritikai munkásságáról.

Meggyőződésem, hogy Pándiból tudományos életműve, szakmai munkássága, tanári, szerkesztői tevékenysége a leginkább maradandó nemzeti kultúránk értékei között. Írásos munkásságának, könyveinek jelentős hányada szerintem magasabb színvonalú és több tudományos értéket hordoz, mint amennyit az elmúlt három évtizedben – főleg ellentmondásos kultúrpolitikai szerepe miatt – a róla hírelt „tőzsei árfolyam” mutat. A korrekt tudományos történelmi és historiográfiai megközelítés azt követeli, hogy az egypártrendszer akkori történelmi-szellemi körülményei, kényszerpályái, szükségszerűségei, kultúr- és színházpolitikája között próbáljuk megérteni Pándit, s ne egy későbbi, azaz az 1990–2020-as évek pluralista politikai rendszerének paradigmáit és „posztmodern” tudományos-kulturális kánonjait – „negatív historizálással” – kérjük számon rajta és munkáin.

*

Pándi reformkori és a kortárs irodalmi érdeklődésében – a Petőfi iránti szakmai elkötelezettséget kivéve – a líránál is hangsúlyosabb a *dráma műfaja* iránti vonzódás. Bizonyosan szerepet játszik ebben Kölcsey *Nemzeti hagyományokja* (1826) – bár nem lelem Pándi munkáiban az erre való szövegszerű hivatkozást. Kölcsey magisztrális tanulmánya szerint – amely nem látszik ismerni a *Bánk bánt* – ugyanis „a játékszíni költés”, vagyis a *dráma* fejezheti ki a leghitelesebben a nemzeti közérzületet és vágyakat. A játékszíni költő „...műveiben alkotná öszve magát azon való költői tartomány, melyben a magosított nemzetiség⁵ tulajdon hazáját fellelné; az ő műveiben ölelkeznek a hősi szép kor a jelenvalóval, emberiség érzelve a hazafisággal; mi pedig emlékezet és részvétel által vissza-visszakapaván, megőriztetnénk azon veszedelemtől, hogy szüntelen előre és messzebb távozás alatt eredeti színeinket lassanként elveszessük, s kebelünk többé felmelegedni ne tudhasson. De mikor fogna ily költő származhatni, s mikor fognának az ily költő előtt az igazságos nemzet karjai, s egy célirányos nemzeti játékszín megnyílni?!⁶ Pándi jól ismerhette Kölcsey programadó történelemfilozófiai és esztétikai koncepcióját, amely elméleti normaképzésével lényegében utólag „megágyaz” a *Bánk bánt* mint nemzeti drámának.⁷ Pándi a *legjelentősebb nemzeti drámánkkal* az 1970-es évek során több tanulmányban és újságcikkben foglalkozott.

Olvasata, felfogása és interpretációja újabb diskurzushullámot generált, amelybe beleékelődik több kortárs rendezés kritikája, mindenekelőtt Illyés Gyula – Czímer József ösztönözte – *Bánk-átigazítása*.⁸ Széles körű eszmecsere folytak és folynak a darab nyelvezetéről, olvashatóságáról, dramaturgiai problémáiról, színpadi előadhatóságáról és megannyi rendezői változatáról. Pándi könyvbe gyűjtötte össze kommentárjait,⁹ ezek ismertetése és a reflektálás rájuk azonban kívül esik illetékességemen.¹⁰ Sőtér István jó szemmel érzékeli: Pándi „egyéniségéhez, lelkivilágához, úgy

érezem, Katona József műve miatt leginkább: valamit megtalált benne önmagából, indulataiból, önmardosásaiból. A bányai világot Pándi önlelkének világából értette meg.”¹¹ Pándi a *Bánk bánt* kapcsán is belebonyolódik a befogadás, a „nyitott mű” recepcióesztétikai kérdésébe, amely – Umberto Eco felfogásával szembesülve – külön fejtegetésekre is készíti.¹²

A reformkor tudós kutatóját izgatták a Katona József előtti drámatörténeti produktumok is. Tanulmányaiban, akadémiai székfoglalójában, napilap- és folyóiratcikkeiben és posztumusz megjelent kis könyvében innovatív elemzésekben foglalkozik Bolyai Farkas drámáival és néhány korabeli dramatikus szöveggel.¹³ A rendszerváltás forgatagában szinte visszhangtalan maradt ez a munkája, pedig vitapartner-kollégájának, Nagy Imrének a véleménye szerint Pándi 19. század eleji, illetve reformkori tárgyú publikációi közül ez „talán a legjobb munkája”.¹⁴

Szenvedélyesen foglalkoztatta Pándit a kortárs dráma és színház: Illyés Gyula, Németh László, Sarkadi Imre, Örkény István, Csurka István, Mészöly Miklós, Szakonyi Károly, Gyurkó László, Hubay Miklós, Darvas József, Illés Endre, Fejes Endre, Sánta Ferenc, Thurzó Gábor, Mesterházi Lajos és mások munkássága.¹⁵ A színpadra állított műveket elsősorban a szövegen és az előadásokon átszűrődő, gyakran áttételes, metaforikus társadalmi-közéleti üzenet, illetve aktuális ideológiai konnotációk felől értelmezte. Magához a kreatív színházi, rendezői, színészi, vizuális megvalósításhoz kevésbé volt érzéke, s ezt a szempontot nem is igényelte művelődéspolitikai ihletésű *drámakritikus* önmagától. Annál is kevésbé, mivel voltak a *Népszabadságnak* és a *Kritikának* nála szakavatottabb, általa támogatott tehetséges, esetenként briliáns *színikritikusai* (Molnár Gál Péter, Almási Miklós, Koltai Tamás, Tarján Tamás, Nagy Péter, Mihályi Gábor, Bécsy Tamás, Szigethy Gábor, Zappe László, Csáki Judit, Kovács Dezső s mások); jól kiegészítették egymást. A két lap, különösen a *Kritika* gazdag színházi rovata jelentős részt vállalt az 1960–80-as évek magyar kulturális életének nyilvánosságában, a falak tagításában, a közízlés alakításában, beleértve az olykor késhegyig menő viták vállalását is. Ugyanakkor magát Pándit mint színház- és drámakritikust alig foglalkoztatták a színházművészet, benne a színházi nyelv, a színházi struktúra (pl. „főváros kontra vidék”) kérdései¹⁶ – említett kritikustársait annál inkább, ebben a diskurzusban ő közvetlenül nem vett részt. Mindazonáltal több évtizedes távlatból a Kádár-korszak színházi világának talán legszisztematikusabb, legalaposabb – ha nem is a legmodernebb – kritikai tükre rekonstruálható az egykoron Pándi szerkesztette rovatokból.

Pándi drámakritikáinak érdemes kiemelni néhány vonását. A darabok feltételezett, lehetséges eszmei-ideológiai-politikai üzeneteinek fölfejtését többnyire úgy oldotta meg, hogy olykor vitázva, de „pozitívan” értelmezte őket és így segítette a populáris és a kultúrpolitikai el-, illetve befogadást, esetenként ajánlva-védve magát a már-már veszélybe került színpadi előadást is. Nem hallgatta el egy-egy Arthur Miller-, Beckett-, Dürrenmatt-, Illyés-, Németh László- vagy Örkény-darab „kulturpolitikailag, ideológiailag kényes” pontjait, de – olykor rabulisztikus érveivel – mégis támogatta, legitimálta színpadra állításukat. E tekintetben, ha nem is tévedések,

melléfogások nélkül, de termékenyen együttműködött Pándiban a drámakritikus és a szocialista kultúrpolitikus. Aktívan részt vett a némely bemutatót megelőző háttérvitákban. Ez különösen szembevető Illyés Gyula drámáinak esetében: kötetébe is átemelte fontosabb kritikáit,¹⁷ amelyeknek fontos szerepe volt az Illyésről az 1960-as évek elején a pártvezetésben és a kulturális életben folyó politikai-ideológiai vitákban.¹⁸ Ugyan vitatkozott Illyés egyik-másik, főleg a hatalom romboló természetéről és a magyar közelmúltól szóló, esztétikailag formált, de parafrázálható „tételével”, de rekonstruálta, „kimondta”, méltatta a drámák „szocializmusközeli” humanista mondanivalóját, emberábrázolását.

Herczog Noémi színháztörténeti monográfiájában¹⁹ izgalmasan, esetenként revelálóan – de olykor történelmietlenül – foglalkozik a Kádár-korszak színikritikáinak természetével, az ún. feljelentő-kompromittáló módszerrel, illetve az ún. védőügyvédi konnotációjú, „elhallgatva méltató” modellel. Pándi kritikái között Herczog mindkét típusra lát példát, korántsem csak Illyés és Németh László,²⁰ hanem például Mészöly Miklós²¹ kapcsán is. Elismeri, hogy az 1960-as évek derekától Pándi értékvédő-integráló szerepet vállalt a magyar irodalom élő klasszikusainak népszerűsítésében és ideológiai-irodalompolitikai elfogadtatásában. Ennek révén is támogatta a vezető pozícióba kerülő Aczél György művelődéspolitikai doktrínáját: a „három T” (támogat, tűr, tilt) nyilvánosságot szélesítő, reformszellemű (bár számos ellentmondással és szubjektívizmussal terhelt) gyakorlatát.

Egyes kortárs, nyíltan politizáló drámák kapcsán Pándi kényes vitákat gerjesztett, például Gyurkó László *Szerelmem*, *Elektra* c. darabjáról, amelynek kódolt 1956–57-es üzenetét viszont más kritikusokhoz hasonlóan taktikai okokból ő sem bontotta ki.²² A 60-as években számos korábban itthon tiltott, dekadensnek mondott, legalábbis alig ismert modern nyugati dráma, illetve darab szintén színpadra került – a kor szükségszerű nyilvánosságpolitikai gyakorlatának megfelelően olykor éles eszmei, esztétikai viták kíséretében. Ezek kezdeményezésében, illetve megvívásában (főleg a doktriner, balos-konzervatív nézetekkel szemben) Pándi szintén értéktámogató szerepet vállalt – azzal a gyakran hangoztatott kultúrpolitikai érveléssel, hogy megismerésük és hazai bemutatásuk nem jelent eszmei, világnézeti befogadást, azonosulást. Jól mutatja ezt az úgynevezett *abszurd dráma* domesztikáló kritikai visszahangja, amelyet Takács Róbert tár föl részletesen.²³

„Az abszurd dráma nemcsak a lét abszurditását hirdeti, hanem a létfeltételek megváltoztatásának abszurditását is. Az emberi létet a pusztá létezés szintjére súlylyesztí” – idézi a sajtótörténész Pándi érveit. „Korunk szocializmusát nem lehet Beckett-tel, Albee-vel elmondani (noha ezek a szerzők is helyet kaphatnak színpadjainkon), [...], egy kor sajátos arculatát, valóságos dilemmáit nem lehet folyamatos történelmi kulisszák mögül vagy »elvont«, időtlen színpadi képletekkel kifejezni.” Elvi-politikai vagy akár világszemléleti kérdésekben Pándi nemegyszer kíméletlen szigorral és a színházesztétikai autonómia iránt „süketen és vakon” fogalmazott. Szolid művelődéspolitikai elismeréssel rögzíti például, hogy a *Godot-ra várva* magyar

színpadokon is látható, és hogy a *Nagyvilág* frissen publikálta egy korábbi darabját, de csípősen bírálja azt a döntést, hogy Samuel Beckett Nobel-díjat kapott.²⁴ Az *Ó, azok a szép napok!* szövegét „az ember humánus lehetőségeiről való lemondás sívár, elkedvetlenítő képének” tekinti. „Színműveinek súlyos depressziója egy világ depressziójáról tanúskodik. Ám maga az író is e depresszió foglya, anélkül, hogy óhajtaná ezt az állapotot. Belül marad azon, amin – tehetsége humanizmusánál fogva – kívül szeretne lenni. Művészi értelemben is.” A korabeli kritikákban tipikus, modellszerű, de őszintén átélt retorikai megoldás a depresszió állapota, világszemlélete művészi ábrázolásának ez az éles kritikája, direkt ideológiai lefordítása és megbélyegzése, szembe állítva ugyanakkor a szerző érzékelhető felelős aggodalmával az emberiség sorsa iránt. Pándi később finomít is korábbi véleményén és – ahogy ezt Takács Róbert bemutatja – üdvözlí, hogy a hazai Beckett-rendezések mintegy humanizálták az eredeti darabok – úgymond – reménytelenségét. Dürrenmattot viszont elkülöníti az abszurdtól, mondván: abszurd eszközökkel ad reális diagnózist az elidegenedett társadalomról.²⁵ Ez a meglehetősen szofisztikált, de valódi szemléleti különbségeket jelző érvelés Sarkadi Imre, Örkény István,²⁶ Görgy Gábor, Csúrka István,²⁷ Eörsi István darabjai kapcsán igyekezett utat nyitni a „szocialista abszurd” befogadásának. Igaz, más kortárs színikritikusoknak, például Mihályi Gábornak, Molnár Gál Péternek, Ungvári Tamásnak nem volt szüksége ilyen – kétségtelenül ideologikus – körítésre a „nyugati” és a „szocialista” abszurd színházkritikai méltatásához. Mindazonáltal Pándi „kultúrpolitikai tereptisztítása” a legnagyobb példányszámú napilapban, a *Népszabadságban* a darabok méltatásán túl tudatformálási és népművelési funkciót is betöltött azokban a 60-as években, amelyekben a nyilvánosság, benne a kulturális közélet – nem utolsósorban 1956 hivatalos megítélése, illetve ennek kádári legitimációs ideológiája („ellenforradalom, revizionizmus”) révén – erősen át volt politizálva. Koltai Tamásnak az Ács János rendezte kultikus – annak idején politikailag sokat támadott, „botránykeltő” – *Marat/Sade*-járól²⁸ írott lelkes kritikáját²⁹ Pándi úgy tudta közölni a *Kritikában*, hogy a szerzőt meggyőzve kisserkesztett belőle egy 1956-re vonatkozó, a rendező üzenetét dekódoló utalást.³⁰

Pándi színikritikái többnyire ideológiai konnotációjú drámakritikák, a modern, főleg a „rendezői” színház iránt nem volt fogékony, a színpadi teljesítmény, a rendezés pedig döntően a szöveghűség és az eredeti dráma eszmei üzenete felől érdekelte. Ez legitim megközelítés, de szembe ment a színházművészet fejlődésével: konzervatív érveket képviselve ellenezte a klasszikus drámák modern megrendezését, amely sokszor az eredeti drámai szövegek átalakításával, jelentős beleírásokkal és teátrális vizualitással járt együtt. Az első ilyen természetű konfliktus 1966-ban Vörösmarty Mihály színműve kapcsán robbant ki a rendező Major Tamással.³¹ A későbbiekben egy-egy Shakespeare-, Büchner-, Madách- vagy Brecht-bemutatóról írt hasonló szellemben, ugyanakkor vitapartnerei cikkeit korrektil újra közölte saját cikkei kötetbeli jegyzeteiben.³² Irodalmias, olykor ezen belül is vitatható realizmusfelfogásának erőltetett érvei is be-beszűrődnek színházi cikkeibe, hogy ezzel is jóindulatúan legalizálhassa a

darabok helyét „szocialista kultúránkban”, de valójában nem mindig segítve a rácsodálkozást dramaturgiai és esztétikai értékükre.³³

Az eredeti drámaszöveghez való ragaszkodásnak „ellentmondva” Pándi színházi elemzései erős személyes töltéssel rendelkeztek, ha nem is szükséges dekódolni őket. Sőtérhez hasonlóan Király István is írt erről: „Jelképes szinte, hogy drámával foglalkozott a legszívesebben. Erős konfliktusérzék – válságérzékenység – volt jellemző reá. Különös erővel figyelt fel így a jelen drámáira, a szocializmust ért megrázkódításokra. [...] az adott valóság és a lehető valóság feszültségében nézte az emberi létet. A »kapcsolatvállalás«, a »kettős kötöttség«, »a már nem és a még nem tragikus hősei« álltak közel hozzá. Az olyanok, mint Petőfi »apostola«, kit egyszerre kötött az ember valósága és az ember álma, kiben ott hatott »a nagyot gondolásnak és a viszonyok mérlegelésének egybefonódó emberi képessége«.”³⁴

Pándi (közepes és gyenge művekről is) nagyszámú kortárs próza- és lírakritikát írt, de e két műfajban szintén az alkotók, illetve *világképük drámaisága* vonzotta. Kedvencei voltak Benjámin László, Déry Tibor, Illyés Gyula, Ladányi Mihály, Lengyel József, Sarkadi Imre és Vas István, többször is megszólalt róluk pályája során. Benjámin Lászlót pályakezdése óta szinte állandó kritikai figyelemben részesítette,³⁵ kiállt a szocialista elkötelezettség tragikus dilemmáit megvalló „problematikus” versei mellett, gyakran idézte szállóigévé vált moralista sorait (pl. „Megtagadván, ami vétek, / hordom terhét az Egésznek”, „Ne szégyenkezz, ne legénykedj!”) és – pár héttel saját halála előtt! – megrendült, Benjámin sorsával, tépelődésével azonosuló cikkben búcsúzott barátjától.³⁶

Pándi Pál élete és munkássága maga is a tragikus drámaiság jegyeit hordozta, amelyet nem enyhített, sőt erősített kötődése a kultúrpolitikai hatalomhoz és a szocialista narratívához, de egyúttal saját (különösen 1944 és 1957 közötti) fájdalmas történelmi tapasztalataihoz. Mindezt tetézte az állandó veszélyeztetettség érzülete is. Ez a világkép és attitűd alapozta meg, szötte át színházi és drámairodalmi „esztétikáját”, a műfaj iránti kiemelt szerkesztői érdeklődését – legyen szó a reformkorról vagy a 20. századról.

Jegyzetek

1 Rejtőzködő legendárium. Fejezetek egy kultúrpolitikus sors történetéből. Szépirodalmi Könyvkiadó – Szemtanú Kiadó, Budapest, 1990. A megszólalók: Agárdi Péter, Alexa Károly, Fekete Sándor, Illés Lajos, Király István, Kulin Ferenc, Medgyes Béláné, Mezei Gyula, Mihályi Gábor, Miklós Pál, Nagy Péter, Nemeskürty István, Németh G. Béla, Rényi Péter, Robotos Imre, Rónay László, Szabó László, Szabolcsi Miklós, Szász Imre, Szerdahelyi István, Tamás Anna, Tolnai Gábor, Vörös T. Károly, Weber Antal. Az interjúkat készítette és a kötetet szerkesztette Csáki Judit és Kovács Dezső.

2 Pándi özvegye és a Szépirodalmi Könyvkiadó 1988-ban felkérte e tanulmány szerzőjét, hogy állítson össze posztumusz válogatást Pándi Pál gyűjteményekben nem publikált, illetve „kései” kritikáiból, esszéiből, s ez a gyűjtemény Balogh Ernő és Takács Márta közreműködésével, Teherpróba címen – kéziratban el is készült. A kiadó szerződést kötött rá, de végül a viharos gyorsaságú politikai fordulatok és a kiadó válsága miatt már nem jelenthetett meg, archívumokba került. Több mint három évtized telt el azóta.

3 Pándi Pál: Teherpróba. Egy irodalompolitikus pályájának kritikus pontjai. Válogatta és az előszót írta Kardos András. Szerkesztette: Schmal Alexandra és Kardos András, a szerkesztésben közreműködött Agárdi Péter. Magvető Kiadó, Budapest, 2022. (Tények és tanúk).

4 Kardos András interjúi, további írásai a Teherpróbáról, a benne, illetve az előszavában említett témákról; reagálásai a kötet recepciójára, a recenzensek és mások – olykor vele vitatkozó – Pándi-értelmezésére: Kardos András: A gyanú hermeneutikája. [négyrészes reagálás a Teherpróba és a Pándi-életút körüli diskurzusra] a litera.hu 2023. januári oldalain: <https://litera.hu/magazin/kritika/kardos-andras-a-gyanu-hermeneutikaja-1.html>; <https://litera.hu/magazin/kritika/kardos-andras-a-gyanu-hermeneutikaja-2.html>; <https://litera.hu/magazin/kritika/kardos-andras-a-gyanu-hermeneutikaja-3.html>; <https://litera.hu/magazin/kritika/kardos-andras-a-gyanu-hermeneutikaja-4.html>; uő: Kínok kertje. (Kardos László levélváltása fával, Pándi Pállal) [1962-ben Dürrenmatt A fizikusok című drámájának közlési dilemmáiról] = Élet és Irodalom, LXVII. évfolyam, 13. szám, 2023. március 31. 8–9. o.; uő: Nyílt levél. [Válasz Bereményi Géának a memoárregényéről Jánosy Lajossal a litera.hu-n készült podcast interjúra, amely válasz helyreigazítja Bereményi emlékezését] = Élet és Irodalom, LXVII. évfolyam, 23. szám, 2023. június 9. 2. o.; uő: Nem nekrológ Lator Lászlóról. [Pándi és Lator viszonyáról, illetve Lator kései reagálásáról] = Élet és Irodalom, LXVII. évfolyam, 30. szám, 2023. július 28. 6. o.; Kun Zsuzsa beszélget Kardos Andrásal a Klubrádió Klubdélelőtt c. műsorában 2023. augusztus 12-én: <https://www.youtube.com/watch?v=0DrGnvoGnlo>

5 Értsd: „az erkölcsi, civilizációs értelemben kiművelt, fejlett magyarság” (Szabó G. Zoltán értelmezése).

6 Kölcsey Ferenc: Hymnus, Nemzeti hagyományok, Parainesis. Válogatás a Kölcsey-életműből. Teljes, gondozott szövegek. Szerkesztette, a szövegeket sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította Szabó G. Zoltán. PannonKlett Kiadó, Budapest, 1997. (Matúra klasszikusok) 47–62. o. (62. o.)

7 Mivel Kölcsey 1826-ban valószínűleg nem ismerte a nyomtatásban először 1820-ban megjelent Katona-dramát, tekinthetjük „futurológiai aszinkronnak” ezt a relációt. Sőt – Horváth János érzékeny recepciótörténeti elemzése szerint – ha Kölcsey esetleg mégis olvasta, nem rokonszenvezhetett volna vele: mind a dráma koncepciója, nyelvi és szituatív darabossága, mind pedig Katona öngúnnal és sértettség-gel teli Előversengése, habitusa taszíthatta. Vö. Horváth János: Jegyzetek Bánk bán sorsáról. = Napkelet, 4. évf. IX. szám, 1926. november, 811–838. o.; in: uő: Tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956. 207–244. o.; valamint: Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997² I. kötet, 242–285. o. Köszönöm Margócsy Istvánnak, hogy felhívta a figyelmemet Horváth János tanulmányára.

8 Katona József: Bánk bán. Illyés Gyula átigazításában. = Új Írás, XVI. évf. 4. szám, 1976. április, 3–67. o.; majd Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976.

9 Pándi Pál: Bánk bán-kommentárok, 1–2. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. (Korunk tudománya). Vö. Orosz László: Pándi Pál: Bánk bán-kommentárok. In: uő: A Bánk bán értelmezéseinek története. Krónika Nova Kiadó, Budapest, 1999. 106–110. o.

10 Pándi tanulmányai óta is eleven a – részben vele szintén polemizáló – Bánk bán-recepció: szak tanulmányokban, publicisztikákban, színházrendezői felfogásokban és nem utolsósorban Nádasdy Ádám prózai fordítása révén. Katona József: Bánk bán. Eredeti szöveg Nádasdy Ádám prózai fordításával, Magvető Kiadó, Budapest, 2019.

11 Sótér István: Pándi Pál Petőfije = Kritika, XVI. évf. 7. szám, 1987. július, 26. o.

12 Pándi Pál: A realizmus igényével. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 161–187. o.

13 Uő: Bolyai Farkas drámája = Népszabadság, XLIV. évf. 127. szám, 1986. május 31., 13. o.; uő: Úton Bolyai Farkas drámáihoz = Kortárs, XXX. évf. 12. szám, 1986. december, 118–136. o. és uo. XXXI. évf. 1. szám, 1987. január, 91–106. o.; uő: Úton Bolyai Farkas drámáihoz. (Az ember és a dráma.) Jegyzetek a 19. század elejének magyar drámáiról. Akadémiai székfoglaló 1986. május 26. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.

14 Rövid ismertetés: Sz[abó] G. Z[oltán]: Hungarológiai Értesítő, XIII. évf. 1994. 3–4. szám, 103–104. o.; Nagy Imre személyes levele e tanulmány szerzőjének 2023. november 2-án.

15 Fontosabb dráma- és színházkritikái, valamint több velük kapcsolatos vita (korrektül közölve az ellenvéleményt) a Kritikus ponton című kötetben olvashatók összegyűjtve (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972). Néhány elvi-esztétikai vitacikk A realizmus igényével című, már idézett gyűjteményben is olvasható.

16 Gajdó Tamás: Jelentős korszakok – emlékezetes pillantok. A magyar színházművészet fontosabb törekvései az 1970-es évektől 1989-ig. In: uő (szerk.): Színház és politika. Színháztörténeti tanulmányok, 1949–1989. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2007. 307–346. o.; Nánay István: Rések a falon. Avagy változott-e a színházi nyelv az elmúlt harminc évben? = Színház, LII. évf. 11. szám, 2019. november, 17–19. o.

17 Az Illyés-drámákról a Kritikus ponton című, már idézett kötetben az 1966–1970-es évekből: Fáklya-láng, 456–460. o.; Malom a Sédén, 461–467. o.; Kegycenc, 468–473. o.; Bolhabál, 474–478. o.; Tiszták, 479–486. o.

18 Lásd erről: Ständeisky Éva: Illyés Gyula hármastükörben = Rubicon, 31. évf. 2021. 2. szám, 38–45. o.

19 Herczog Noémi: KUSS! Feljelentő színikritika a Kádár-korban. Kronosz Kiadó, Pécs, 2022. A Pándi-val kapcsolatban adott értékelésének több pontját joggal vitatja Kardos András négy részes írása a litera.hu 2023. januári oldalain: <https://litera.hu/magazin/kritika/kardos-andras-a-gyanu-hermeneutikaja-1.html>; <https://litera.hu/magazin/kritika/kardos-andras-a-gyanu-hermeneutikaja-2.html>; <https://litera.hu/magazin/kritika/kardos-andras-a-gyanu-hermeneutikaja-3.html>; <https://litera.hu/magazin/kritika/kardos-andras-a-gyanu-hermeneutikaja-4.html>

20 A Németh László-drámákról 1964 és 1970 között a Kritikus ponton című, már idézett kötetben: Vilámfénynél 581–584. o.; Papucshős, 585–588. o.; Mathiász panzió, 589–593. o.; Széchenyi, 594–597. o.; Jegyzetek az „Áruló”-ról 598–602. o.; Dráma és történelem. Jegyzetek a „történelmi” drámáról és Németh László II. Józseféről, 603–618. o.; Apáczai, 619–623. o.; Jegyzetek a Nagy családról, 624–631. o.

21 Pándi Pál: A tagadás tagadása. Vita egy írói állásfoglalással = Élet és Irodalom, VII. évf. 49. szám, 1963. december 7., 7–8. o. [Mészöly Miklós: Az ablakmosó című drámájáról.] Kötetben: Kritikus ponton, i. m. 567–574. o. Lásd erről az Aczél Györggyel folytatott levelezést, illetve ennek jegyzeteit: Teherpróba, i. m. 352–355. o.; előzményként Kardos András levélpublikációját és előszavát: A magyar Ionesco (Mészöly Miklós: Az ablakmosó és a kultúrpolitika) = litera.hu, 2021. február 24. A Mészölyllyel foglalkozó újabb szakirodalom, mindenekelőtt Szolláth Dávid monográfiája is részletesen foglalkozik az Ablakmosó-üggyel: Szolláth Dávid: Mészöly Miklós. Jelenkor Kiadó, Budapest, 2020. 99–116. o. Szolláth lábjegyzetes miniportréja Pándiról: uo. 206. o. A Mészöly-kérdésről lásd Herczog Noémi könyvének elemzéseit is.

22 Pándi Pál: Gyurkó László színműve a Nemzeti Színházban = Népszabadság, XXVI. évf. 61. szám, 1968. március 13., 7. o.; Lengyel József (reflexiója Pándi kritikájára): Az igazság tragédiája vagy a kompromisszum apoteozisa? = Népszabadság, XXVI. évf. 71. szám, 1968. március 24., 6. o.; Pándi Pál (reagálása L. J. véleményére): Válasz Lengyel Józsefnek = Népszabadság, XXVI. évf. 71. szám, 1968. március 24., 6. o. [Eörsi István] (eörsi) (reflexiója Pándi Pál és Lengyel József vitájára): Néhány szó a kompromisszumról = Élet és Irodalom, 1968. március 30., 10.; Pándi Pál (válasza Eörsi Istvánnak): Néhány szó a kompromisszumról, Népszabadság, XXVI. évf. 798. szám, 1968. április 3., 7. o.; kötetben: Vita Gyurkó László drámájáról, in: Kritikus ponton, i. m. 395–404. o.

23 Takács Róbert: Az abszurd dráma Magyarországon az 1960-as és az 1970-es években. In: Homoklapátolás nemeséért. A 70 éves Ständeisky Éva tiszteletére. Szerkesztette: Balázs Eszter, Koltai Gábor, Takács Róbert. Napvilág Kiadó, Budapest, 2018. 215–230. o.

24 Pándi Pál: Mozaik = Népszabadság, XXVIII. évf. 11. szám, 1970. január 14., 7. o.

25 Idézi Takács: Az abszurd dráma Magyarországon..., i. m. 224–229. o. Lásd még: Kardos András: Kínok kertje = Élet és Irodalom, 2023. március 31. 8–9. o.

26 Pándi Pál: Közjáték a Mátrában. Örkény István Tóték című tragikomédiája a Thália Színházban = Népszabadság, XXV. évf. 63. szám, 1967. március 5., 9. o.; kötetben: Kritikus ponton, i. m. 632–637. o.

27 A Csúrka István Ki lesz a bálanya? című darabjáról írott kritikát idézi Herczog Noémi i. m. 146–149. o.

28 Vö. Eörsi László: „Megbombáztuk Kaposvárt” (A kaposvári Csiky Gergely Színház és a kultúrpolitika). Napvilág Kiadó – 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 2013.

29 Koltai Tamás: Peter Weiss: Marat/Sade = Kritika 1982/4. 36. o.

30 A történetet, illetve Koltai Tamás visszaemlékezését részletesen tárgyalja Herczog Noémi i. m. 174–179. o.

31 Pándi Pál: Ünneprontás – igazi ünnepért. Vörösmarty Czillei és a Hunyadiak című drámájának átdolgozása a Nemzeti Színházban = Népszabadság, XXIV. évf. 268. szám, 1966. november 13., 8. o.; Major Tamás (válasza Pándi cikkére): Élő színházat vagy vissza a könyvtárba? = Népszabadság, XXIV. évf. 274. szám, 1966. november 20., 8. o.; Pándi Pál: Végső érv-e a siker? = Élet és Irodalom, 1967. augusztus 12., 1–2.; Kovács Judit: Végső érv-e a nyereség? = Magyar Nemzet, 1967. augusztus 18., 1. A két Pándi-írás kötetben: Ünneprontás – igazi ünnepért címmel: Kritikus ponton, i. m. 198–208. o.

32 Az egyik legszenvedélyesebb, színháztörténeti és színházesztétikai szempontból emlékezetes vitáláncolat: Major Tamás: Egy népszínház diadala = Népszabadság, XXIX. évf. 138. szám, 1971. június 13. Vasárnapi melléklet, 7. o.; Pándi Pál: Büchner azért marad... = Népszabadság, XXIX. évf. 144. szám, 1971. június 20. Vasárnapi melléklet, 7. o.; Komlós János: Meg kell mondanom = Népszabadság, XXIX. évf. 150. szám, 1971. június 27. Vasárnapi melléklet, 8. o.; Gyurkó László: A színház lényegéről = Népszabadság, XXIX. évf. 156. szám, 1971. július 4. Vasárnapi melléklet, 8. o.; Nagy Péter: A politikus színházról. A vita lényegéről = Népszabadság, XXIX. évf. 162. szám, 1971. július 11. Vasárnapi melléklet, 8. o.; Hegedüs Géza: A politikus színházról. Az öncélú színház = Népszabadság, XXIX. évf. 167. szám, 1971. július 17., 7. o.; Hámos György: Íródeák vagy drámaíró? = Népszabadság, XXIX. évf. 168. szám, 1971. július 18., 7. o.; Major Tamás: A politikus színházról. Büchner marad – ha megtaláljuk az aktualitását = Népszabadság, XXIX. évf. 168. szám, 1971. július 18. Vasárnapi melléklet, 8. o.; Gyertyán Ervin: A politikus színházról. „Szerzői” színház vagy színház szerző nélkül? = Népszabadság, XXIX. évf. 174. szám, 1971. július 25. Vasárnapi melléklet, 8. o.; Koltai Tamás: A politikai színházról. Miről, hogyan és meddig vitázunk = Népszabadság, XXIX. évf. 179. szám, 1971. július 31., 7. o.; Falus Róbert: A politikus színházról. Már a régi görögök is... = Népszabadság, XXIX. évf. 180. szám, 1971. augusztus 1. Vasárnapi melléklet, 8. o.; Ungvári Tamás: A politikus színházról. Shakespeare és a tudományos igazság = Népszabadság, XXIX. évf. 181. szám, 1971. augusztus 3., 6. o.; Pándi Pál [vitázóroja]: A politikus színházról. A kettős hűség gondoljai = Népszabadság, XXIX. évf. 186. szám, 1971. augusztus 8. Vasárnapi melléklet, 5. o.; kötetben: A realizmus igényével, i. m. 19–28. o.

33 Pándi Pál: Kritika, érték, felelősség = Népszabadság, XXVI. évf. 146. szám, 1968. június 23., 9. o. (kötetben, a Művelődéspolitikai jegyzetek negyedik részeként in: Kritikus ponton, i. m. 209–234. o., valamint: Jó változások, új gondok [színházpolitikái diskurzus] = Népszabadság, XXVI. évf. 164. szám, 1968. július 14., 9. o.

34 Király István: A felelős hűség példaélete. Pándi Pál emlékezete = Élet és Irodalom, XXXI. évf. 7. szám, 1987. február 13., 12. o.

35 Pándi Pál: A betűöntők diadala = Újhold, II. évf. 1947. 1–2. szám, 78–79. o.; valamint in: Teherpróba, i. m. 205–207. o.

36 Uő: Benjámin László halálára = Népszabadság, XLIV. évf. 198. szám, 1986. augusztus 23. 13. o.; valamint in: Teherpróba, i. m. 563–568. o.

(A tanulmányban hivatkozott internetes források utolsó megtekintése valamennyi végjegyzetben egységesen: 2024. április 30.)

VASAS Tamás

Az identitás dilemmái Pedro Calderón de la Barca *Az élet álom* című drámájában

Oly korban született e darab (1635), mikor a kiábrándult, önazonosságában és az őt környező valóságban is kételkedő ember sejteni véli létezésének miértjét, de mind internális, mind externális szinten tele van bizonytalansággal, a „túlélés” érdekében egy már letűnt dicső korszak után, a kozmikus rendet és annak felbomlását tapasztaló individuum egyéni és kollektív szinten keresi helyét egy új kor hajnalán. Nem véletlen, hogy a szerző (és nem csak ő) az ontológiai lényegét metaforikusan és allegorikusan értelmezni törekvő darabokat is írt. Jó példa erre *A nagy világszínház* című egyfelvonásos mű, amely nálunk két címmel jelent meg: *A nagy világszínház* (1938) és *A világ nagy színháza* (2002). A teatralitás, az életet színházként érzékelő allegória gyakori a kor irodalmában. Ki vagyok „én” ebben a színházban – adódik a kérdés –, valós szereplő, vagy annak látszata, illúziója, azaz tanuljak meg színlelni, ugyanakkor különbséget tenni látszat és valóság között.

A vizsgálódásom tárgyát képező Pedro Calderón de la Barca *Az élet álom* című háromfelvonásosának azonos címmel három fordítása létezik: Győry Vilmos (1870), Jékely Zoltán (1974) és a fél szemmel a színpadra is figyelő, legmodernebb nyelvezetű Térey János (2005) nyersfordítás alapján készült változata. (Jelen tanulmányban Jékely fordításából idézek, utalva az oldalszámokra – *Klasszikus spanyol drámák*, II. kötet, Magyar Helikon, 1967. 139–253. o.).

A mű, a világ drámairodalmának egyik legismertebb darabja, allegorikusan is értelmezhető, de főként egy sor filozófiai reflexiót igénylő kérdést állít műve vezérgondolatai közé: álom-ébrenlét és valóság, illúzió, kép-valóság, sötétség-világosság, rend-káosz, élet-halál, emberi méltóság és szabadság-rabság, determinizmus-szabad akarat, jó-rossz, ösztönösség-tudatosság, bűn-büntetés, hatalom stb. Mintegy lajstromozza a lét és az „én” problémái köré szervezhető, az antikvitástól kezdve az embert foglalkoztató kérdéseket. Közös bennük, hogy gyakran felbukkannak azok a verssorok és főként hosszú monológok, amelyek a megismerhető univerzum és benne az ember „miértiségét”, „mi végett valóságát” implicit és explicit formában tárják az olvasó/néző elé. (Itt jegyeznénk meg, hogy a szerző azonos címmel egy allegorikus szereplőket felvonultató darabot is írt, ennek nem találtam magyar fordítását, de nyelvtudás nélkül is felismerhetők a szereplők: hatalom, bölcsesség, szerelem, sötétség, sötétség fejedelme, fény, ember, föld, levegő, tűz, víz, értelem, szabad akarat és zenészek.)

Bár a 17. században készült műről van szó, már a cím aktualizálható filozófiai kérdéskört sugall, kiállta az idők próbáját, napjaink olvasója előtt is megfogalmazódó lételméleti problémákat jelez. Maga a szerző az akkori Spanyolország egyik meghatározó egyetemén, Salamancában folytatott tanulmányokat. Ha elolvassuk a darabot, egy sor örök filozófiai kérdéssel szembesülünk. Az olvasást hangsúlyoznom kell, mert bár színpadra szánt műről van szó, a cselekményt háttérbe szorítják az embert kezdetektől foglalkoztató alapvető lételméleti kérdések. A gondolatok hordozói alapvetően a műben található hosszú monológok, valójában ezek fedik fel a szereplőket mozgató ideákhoz és tapasztalásához kapcsolódó, a „világban való lét” (határ)helyezeteit. Nem véletlen, hogy a szerző fizikailag távoli térbe helyezi az eseményeket (Lengyelország), hogy el ne terelje a néző/olvasó figyelmét a mű allegorikusan is értelmezhető alapgondolataitól. Korunk „modern” embere is felteszi ugyanezen kérdéseket: ki vagyok én, hol vannak a határait, mi végett vagyok e világon, látszat vagy valóság, amit tapasztalni vélek, mi a boldogság, mikor vagyok „jó” ember stb.

A kor egy másik emblematikus és örök figurája, Don Quijote hasonló kérdéseket sugall: „felfüggeszti” önazonosságát és csak örülségében tudja meghatározni önmagát: egy soha nem létezett, de mindannyiunk által vágyott világot „teatralizál”. A lovagregények olvasásától elveszíti (félreteszi?) józan ítélőképességét: új nevet választ, fizikailag is külsőt cserél (ruha, fegyverzet), környezetét benépesíti kreált figurákkal (Rocinante, gebéből lett paripa) és a csak képzeletében létező imádott hölgygel (Dulcinea). Nem célirányos cselekménnyel van dolgunk, minden tette önmaga „kóbor lovag” mivoltának igazolására szolgál, aki a ferdeségeket eligazítja, az árvákat, özvegyeket védelmezi, „igazságot” szolgáltat stb. Halálos ágyán visszanyeri józanságát, de tragédiáját a valóság és a képzelet szülte világ folytonos ütközése jelenti. És talán itt kereshetjük Cervantes keserű iróniáját: a kor, amelyben született és „színpadra” lép, nem képes ennyi jóságot, nemes emberi gesztust befogadni. Nem véletlen, hogy a színház mellett az örülség a kor művészetének egyik gyakori metaforája.

Ha Calderón drámájának kiindulópontján a főszereplők identitását vizsgáljuk, két, egymásra nagyon hasonlító helyzetet találunk:

– Segismundo, a királyi trón törvényes örököse, több téves (elő)ítélet folytán az udvarból eltávolítva, a vadonban felépített sötét börtönben, teljes elszigeteltségben, egyetlen nevelő felügyelete alatt tengeti ifjúsága legértékesebb, uralkodói felkészülésének legértékesebb éveit. Fontos mozzanat, mert a leendő uralkodó, születésétől fogva kivételes és gondos nevelést érdemel a közjó érdekében.

– Rosaura, a párhuzamosan haladó történet szereplőjének sorsa lényegesen eltér a kor erkölcsi normáitól. A becsületkódex hagyomány által szentesített szabályai szerint védelemre szorul, becsületének elvesztése miatt a társadalomban „halott”. Nem jellemző, de nem rendkívüli, hogy saját sorsát, védelem híján, saját kezébe veszi. Esetében nem egyszerűen „sérült” identitásról kell beszélnünk, hanem létét alapjaiban megkérdőjelező társadalmi érték visszaszerzéséről.

Tehát, a kor társadalmi normái szerint két, identitását elvesztett személy sorsa lesz a darab kiindulópontja. Feladat: helyre kell állítani a társadalmi rendet, emellett

a két főszereplőt megillető társadalmi állapotot. Röviden összefoglalva ez a szerző feladata. Természetesen, ebből színpadképes történetet kell szerkeszteni. A színház a maga korában nemcsak szórakoztat, hanem nevel, és főként a társadalmi rend apológiáját kell, hogy közvetítse. Jelen esetben a szerző túllép ezen a küldetésen, teoretikus szintre emeli a történetvezetésben egyszerű, de annál több filozófiai kérdést kínáló nyersanyagot. Nyersanyagról beszélhetünk, hiszen a kor becsületdrámái igen gyakran hasonló séma szerint épülnek fel.

Calderón darabjában a cselekmény két szálon fut: egyrészt a becsületének „orvoslására” törekvő Rosaura küldetése (a maga korában alapvető érték), másrészt a főszereplő Segismundo, a valóság és a megtévesztő káprázat határai között vergődő teremtetten lény öntudatra ébredésének, jellemfejlődésének, a világban való küldetésének felismerése. A nem túl bonyolult történet csak egy keret, hogy Segismundo alakján át a szerző megfogalmazhassa gondolatait. Nem kétséges, hogy könnyen megszólítható több filozófikus hagyomány számára. Tér és szubjektivitás viszonyát tekintve Segismundo egy „antitérben” (sötét barlang), tájékozódás híján nem képes eligazodni, empirikus tapasztalatokat szerezni az őt körülvevő világban, az ismeretek közvetetten jutnak el hozzá őrzője és nevelője, Clotaldo tanítása alapján („S bár nem láttam sohasem / embert ökívé senkit” – 147. o.) alkot fogalmat a teremtetten világ természetéről, ahogy első nagy monológjában meg is jelenik ez a világgép. Így elmondhatjuk, hogy más lényen keresztül ismeri meg önmagát és a részletes, szerkesztett rendet tükröző leírásban meg is határozza önmagát. Hangsúlyozandó, hogy ez a világgép, amelynek ő mint ember a központja, nem empirikus megtapasztalás útján épül fel benne. A születésétől kezdve fogoly herceg intellektuálisan hiteltelenül „túlkompenzálja” létét, képzeletei korlátai között és a Rosaurával való találkozása, valamint a palotai viszonyok között sejtí meg korábbi helytelen gondolkodását és belátja, hogy képzelt érvek helyett „párbeszédet” kell folytatnia a világgal. Így elmondhatjuk, hogy Segismundo fő problémája az önismeret és önazonosság, valamint a világ ismeretének hiányából fakad.

Bár két szálon futnak az események és a scenikai hitelesség kedvéért ezek gyakran összefonódnak, a fő gondolatok hordozója a főszereplő, Segismundo marad, de mint látni fogjuk, Rosaura, a becsülete, vagyis az önképe/önbecsülése/önazonossága/társadalmi feltámadása érdekében önnön sorsát kezébe vevő női szereplő túlmutat szerepén, szimbolikus jelentéssel bír Segismundo önazonosságának felfedezésében.

Az első jelenet allegorikus „felütés” – monológ (megbokrosodott ló metaforája) előrevetíti a mű értelmezésének lehetőségeit. A „tajtékzó kedvű táltos ... láng nélküli villám ... ösztön nélküli állat” (141. o.), az önmagán természeténél fogva uralkodni képtelen lény törvényszerűen „a szurdok tar szikláit közt hörögve” marad „a hegy körében, az itt élő lények Phaetonja-képpen” (141. o.). A mitológiai magasságba emelt állat nem képes felismerni önnön korlátait, sorsa törvényszerűen a bukás.

Segismundo első hosszú monológjában Istent „perbe hívja”, hisz a gondolkodni képtelen lények (állatok) is szabadok, még ha nincsenek is ennek tudatában. Hosszú monológjában univerzálialkat fogalmaz meg, ezeket próbálja rávetíteni saját fizikai

és mentális állapotára. A rabságban, sötét barlangban „nevelt” trónörökös tudatában van generikus emberi mivoltának, hogy Isten a gondolkodás, a reflexió képességével ruházta fel, képes felismerni egyediségét, de ezt a képességet cselekedetre nem válthatja. „Bennem több s nagyobb a lélek / s mégsem lehetek szabad?” (145. o.) – ekképpen fogalmazza meg emberi mivoltát, amely kiemeli az ösztönlények sorából. Itt fontos megjegyezni, hogy az állatvilág földön, levegőben, vízben élő szabad egyedeinek felsorolásában a totalitást szimulálja, tehát rend uralkodik ebben a világban, amelynek az ember a középpontja, de ő mint szubjektum száműzetésben vegetál e rendben, az embert megillető, Istentől mindenkire kiáradó egyediség nélkül. Tudatában van az eredeti bűnnel terhelt mivoltának, ugyanakkor még nem tudhatja, hogy külső hatalmak másik bünt is tulajdonítanak személyének (anyja halála a herceg születése után), továbbá kozmikus erők is vádolják: apja, a „bölcs” király asztrológusként jövendöli meg, hogy zsarnok uralkodót nemzett utódjául. Büntetése tehát nem lehet más, mint elkülöníteni a civilizált világtól. Foucault *Felügyelet és büntetés* című munkájában vázolt szélsőséges modellek egyikét sem alkalmazzák: sem a középkorban és kora újkorban még alkalmazott fizikai elpusztítás, sem a később célul tűzött javítás, nevelés nem érvényesül, inkább beszélhetünk a Rossz „elfojtásáról”, még ha a bűnösséget próbára is teszik, de Clotaldo nevelő munkája korlátozott, így a büntetés, a palotából való eltávolítás törvényszerűen „igazolságot nyer” a történet kezdetén. Segismundo így hosszú utat tesz meg, míg a szigorú „vezekléstől” a megérdemelt királyi hatalomig eljut. Mikor tudomást szerez valódi énjéről, fokozatosan, bár neveltetésének köszönhetően kegyetlen tetteken keresztül teremti újjá önmagát. A 17. század első felében, a korai modernség koordinátái között létező Segismundo még messze van a ráció vagy a „tisza ész” gesztusaival lényegiségét a világba helyezni képes ember ideájától, az egyediségében definiálható szubjektív identitás tudatától. Neveltetésének köszönhetően első cselekedeteit állatias ösztönök vezérlik, és tudatosság között vergődő lény, ugyanakkor mindvégig elkísérik az „én” felismerésének kétségei (álom – valóság?): a lét, az „én” értelmezhetőségének mátrixában forgolódo ember kiútkeresését szemlélteti alakja. Története a világtól elzárt „természeti” ember öntudatra ébredése, igazi emberségre ébredt bölcs, aki felismeri létezésének korlátait, felismeri küldetésének értelmét, önmagát győzi le, így válik méltóvá a hatalomra. Külső erők (a fellázadt nép) segítségével az őt megillető társadalmi helyzetet megteremti magának, de kétségei megmaradnak. Drog hatása révén vált „azonosságot”, sötétségből, börtönből kikerülve találja magát egy királyi lakosztályban, de visszaemlékszik a korábbi tapasztalatra, és nem képes különbséget tenni a két „én” között. Apja vallomása és a külvilág jelzése ellenére a két én összemosódik tudatában, nem tudja, melyik az álom és melyik a valóság. Örültségében, ösztönök diktálta tetteit vállalja, de nem tud végérvényesen jelenbeli állapotával azonosulni, korábbi „én”-je és jelen helyzete között marad a szorongató kétség. A külvilág sem támogatja személyes és társadalmi identitásának felismerésében. Bizonytalansága mindvégig fenn is marad. Nem kórtani értelemben, de mindvégig „tudathasadásos” állapotban létezik. Ezt erősítik utolsó mondatai közönsége előtt: „Bámultok? Hökkenve néztek? / Hisz

egy álom volt tanítóm, / s most szorongok, s egyre félek; / hátha arra ébredek, hogy / újra a börtön-fenéken / rothadok ..." (252. o.). Ez viszont nem számít, ahogyan korábban, még a csatába indulás előtt megfogalmazza: „Ha ez álom, föl ne rázass, / ha valóság, el ne altass, / s ha álom, ha valóság, csak / a jótett, más mi se fontos” (224. o.). Közben ne feledkezzünk meg egy, az olvasó/néző számára váratlan altruista gesztusról sem: bár Rosaurába lesz szerelmes, mégis Astolfóhoz adja feleségül (a nő így nyeri vissza elvesztett/elvett öazonosságát a becsületkódex szabályai szerint) és Estrellát veszi feleségül (a közös érdekében?). Összefoglalva: a személyiség változik, de vannak állandói (jellemfejlődése ellenére). Kérdezhetnénk ekkor, hogy mi biztosítja Segismundo személyes azonosságát? A test és annak ideája, illetve annak folytonossága? Az emlékezet mennyiben forrása az azonosságnak?

Rosaura társadalmi értelemben identitás nélküli halottként érkezik Lengyelországba (becsületét vesztett nő), ezért átmenetileg feladja/elrejtí lényegi, fizikai azonosságát, és keresi valódi önmagát. Ellentmondásos jellem: egyszerre „ártatlan és bosszúálló”, „emocionális és racionális”. Harcos amazonként is azonosíthatja néző/olvasó, amikor férfiruhában (sok más tárggyal együtt, a színháztörténetben egyáltalán nem ritka sematikus álca az „azonosság” átmeneti elrejtésére), karddal felfegyverkezve bolyong a természeti rengetegben, később Astrea (udvarhölgy) szerepét veszi fel. (Ha utóbbit tekintjük: színpadi helyzetekben nem ritka az ilyen titkolózás, a játék nagymértékben beleszövődik a rejtőzködés bizonyos formáiba.) Akár „amazonként”, akár udvarhölgyként jelenik meg, mindvégig identitásának tudatában teszi, mindkét változás a külvilágnak szól, saját céljai elérésére. Az egyetlen cél, amiért harcol, az őt megillető identitás, és ezért átmenetileg le is mond, vagy inkább felfüggeszt, a becsületének helyreállítása végett, így lesz végül azonos korábbi önmagával, azaz a kor megkövetelte etikai értékek szerinti teljes értékű szubjektum. Amikor álruhát ölt, nem pusztán azonosságának fizikai látszatát adja fel, hanem igazi férfiként veszi kezébe sorsának alakítását, felfegyverzett bosszúálló lesz. A kard kettős szerepet is játszhat: egyrészt mint a virilitás attribútuma, másrészt mint szimbolikus tárgy, amely alapján apja, Clotaldo felismeri. Rosaura a kor becsületkódexének hagyomány által szentesített szabályai szerint cselekszik: ilyen helyzetben a nő előtt két út áll: házasság vagy kolostor (és nemritkán a halál). A bosszúállás általában a férfi (férj, fiútestvér, apa) kötelessége, ezért is meglepő (bár nem példa nélküli), hogy Rosaura saját kezébe veszi sorsát, előző azonosságát akarja visszaszerezni.

Ha a drámában vázolt tér-oppozíciókat vizsgáljuk, két perspektívát figyelembe kell vennünk, amelyek metaforaként is kitüntetett jelek: egyrészt a valóságként tapasztalható ellentétet a vadonban található sötét börtön és a pompában ragyogó királyi palota között, másrészt emlékezhetünk Platón híres barlang-hasonlatára. Segismundo egy sötét barlangban tölti élete legtermékenyebb szakaszát, amikor az „én” valójában felépülhetne. Rosaurával szemben nem egy választott elrejtőzésről, az identitás külvilág számára való „felfüggesztéséről” beszélhetünk, hanem áldozatról, aki testi és tudati valóságában is elszenvedi az elrejtettséget. Amikor sorsa ellen először lázad, csak a természetjog által diktált törvényre hivatkozik, emberi mivoltá-

ra, tehát Rosaurával szemben nem alkalmi, a cél érdekében választott rejtőzködésről van szó, hanem elszenvedi identitásának rejtettséget, tehát még „hamis identitásról” sem beszélhetünk, hisz mindvégig tudatában van helyzete elsődleges, minden embert megillető jogaival, az őt másoktól megkülönböztető küldetésnek nincs is tudatában (ebben különbözik nagy „kortársától”, Don Quijotétól, aki örülségében tudatosan [bármennyire paradox helyzet] identitást cserél; hogy ez mennyiben „identitászavar” vagy sem, külön elemzés tárgya lehetne). A sötét torony/barlang csak egy kis nyílást hagy Segismundo számára, amelyen kitekinthet a való világra (csak tekinthet, de nem tapasztalhat), ismeretei jelentősebb részét „második apjától”, az őrzésével megbízott Clotaldótól kapja, így a valóságról csak közvetett *ideák* alakulnak tudatában. Empirikus tapasztalatait később, álom és valóság határán szerzi, ezért is bizonytalan, mint Platón „barlangfigurái”. És itt kell emlékeznünk az elvesztett azonosságát kereső Rosaura szimbolikus szerepére. Mint jeleztem, látszólag párhuzamos cselekményekről van szó, de ezen a ponton a női szépség, mely Clotaldót rabul ejti, filozófiai szinten a fényt, mint felsejlő *ideát* jelenti a herceg számára, a kétséges álom/valóság határán, az ösztöntől a (kétes) tudatig vezető úton. „Ha a hatalom, amelyben / tetszelegtem, látomás volt, / rá e nő célozgatása / hogy lehetne oly világos? / Nem, nem álom volt: valóság.” (240. o.) Közvetítő szerepet tölt be, a neve is ezt sugallja (Rosaura–Aurora), szépség és megismerés, az emberi érzelmek tanulásának folyamatában. Ilyen koordináták rendszerében kell értelmeznünk erkölcs és szerelmi vágy közötti vívódását, immár józansága és bölcsessége tudatában: „S rád se nézek, mert e gyötrő / vágyak azt parancsolják, hogy / szépséget ne nézzem az, ki / hírnevedre kell vigyázzon” (242. o.).

Külön figyelmet érdemel a háború motívuma. Mikor fény derül a valódi trónörökös létezésére és a nép fellázad, tényleges háború dől a herceg követői és a törvényes király, az apa csapatai között. Látszólag a katonai erő vet véget a küzdelemnek, az igazi győzelmet mégis az erkölcs diadala jelenti. Segismundo megbocsát apjának, aki beismeri tévedését, egy letűnt világ áldozata volt, amikor elfogadta az égi jelek üzenetét, a csillagok állásából következtetett a leendő uralkodó jellemére. Teljesen behódol immár királyi sarjának, de utóbbi nem az erősebb joggal élve fogadja, mert felismeri, hogy ő maga is áldozat, mert bár „örökölt királyi vér és / hősi szív folytán szerénynek” (248. o.) született, de a „megrontó nevelés” (249. o.) következménye e végkifejlet. Környezete is felismeri: „Lángeszed világ csodája! ... Változás a jellemében ... Mily okos! és mily figyelmes!” (252. o.). Keresztény megtérést hirdető darabként is olvashatnánk, de itt talán fontosabb a politikai dimenzió. A logikusan következő események, a tökéletlenségből a tökéletesség, a káoszról a rend felé vezető út végpontján egy igazi machiavellisztikus „fejedelmet” látunk: megtanulja a politikai józanság, az erkölcs imperatívuszait, a vad ösztönök által irányított egyén és az erkölcs normáit követő „nemesség” közötti szükségszerű feszültség következményeit. Calderón új perspektívába állítja hősét és tetteit. Megkérdőjelezi a tökéletes keresztény fejedelemmel való azonosságát, elveti az Isten kegyelméből való uralkodás középkori tanításait. Shakespeare-i magasságokba emeli az élet értelméről, a hatalom mibenlétéről szóló eszméket. Önmagát győzi le, így válik méltónak a hatalomra, aki a

„közjó” érdekében még erkölcsi üzenetet is megfogalmaz, amikor egyéni vonzalmáról (szerelem) is képes lemondani a társadalmi rend helyreállítása érdekében. Itt találjuk a mű egyik alapgondolatát, allegorikus értelemben a káoszról a rend felé tartó cselekménysor hitelességét. Másik meghatározó és a főszereplő által megfogalmazott „tézis”: mindegy, hogy álmodunk vagy ébren vagyunk-e, a legfontosabb, hogy törekedjünk a „jóra”, hiszen még álomban sem tudjuk, hogy mikor jön az ébredés. Ha úgy tetszik, a főszereplő álomban tanulja meg, hogy a boldogság tünékeny.

Ilyen értelemben szemlélhetjük Segismundo sorsának három ontológiai alaphelyzetét: identitás megteremtése, gyakorlati módszer az élethelyzetek irányítására és emberhez méltó élet. A mű látszólag megnyugtató végkifejlete ellenére a nézők/olvasók nem kapnak kielégítő választ, ezért is beszélhetünk örök érvényű, napjaink olvasóit is töprengésre készítő alkotásról, azaz Calderón nem pusztán a téma kínálta ókori, középkori és reneszánsz teóriákra reflektál, hanem irányt mutat a későbbi, modern kori gondolkodást meghatározó koordinátákhoz (valóság, látszat, experimentalizmus, szkepticizmus, racionalizmus stb.) Számára már nem elégségesek a „letűnt” elméletek egy új korba való átmenet traumáinak magyarázatára, sejtései visszaköszönnek az emberi lét viszonyait továbbra is kereső utódokban.

Irodalom

- Balogh Piroska: „Az élet álom – csakhogyan meddig az?” Az álom interpretációi a 18–19. századi magyarországi esztétikai diskurzusban = Irodalomismeret, 2017. 3. szám, 5–17. o.
- Gurka Dezső: Az álom filozófiai értelmezésének kezdetei a 18–19. századi Magyarországon = Kaleidoscope. Művelődés-, tudomány- és orvostörténeti folyóirat, 9. évf. 2018. 17. szám, 223–233. o.
- Heller Ágnes: Az álom filozófiája. Múlt és Jövő Alapítvány, Budapest, 2011.
- Cornelius Lohmann: Calderon és műve = Vigilia, 4. évf. 1938. 1. szám, 48–52. o.
- Maróti Lajos: Calderon, avagy Pier Paolo Pasolini a hatalomról = Nagyvilág, 20. évf. 1975. 1. szám, 123–127. o.
- Possonyi László: Néhány előjáró szó Calderon misztériumához = Vigilia, 3. évf. 1937. 2. szám, 3–5. o.
- Szántó Judit: Paplanos királyok: Pedro Calderon de la Barca: Az élet álom = Színház, 43. évf. 2010. 3. szám, 34–35. o.

SÁNDOR Zsuzsa

Egy kultúrkinccs a 19. századból

Szabó József *Tokaj-Hegyalja*
földtani s szőlőművelési térképe, 1865

A térkép és a *Tokaj-hegyaljai album*

A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtárában a csodálatos könyvek mellett gazdag térképgyűjteményt őriznek. Helyi vonatkozásai és térképészeti, illetve művészeti értékei miatt kiemelkedő Szabó József Tokaj-Hegyalját ábrázoló geológiai és szőlőművelési – más szóval borgeológiai¹ – térképe, amely ebben a komplex témában a világon az első munka. A könyvállományban pedig megtalálható a *Tokaj-hegyaljai album*. A térképet 1865-ben nyomtatták Bécsben és az 1867-ben Pesten megjelent album része lett, illetve eredendően annak szánták. Ugyanakkor a téma feltárása során azt tapasztaltam, hogy a térkép egy másik kiadványban is megjelent² és – vélhetően több példányban – önálló térképlapként is fennmaradt.

A Nagykönyvtár a térképből eredeti nyomtatásban három példányt őriz, s további egy példány van az eredeti kiadású albumban. Az itt található egyik térképlap azonban – bár hajtogatásokat tartalmaz – soha nem volt könyvszerű kiadvány része. Egy nem szimmetrikus függőleges hajtásnyom van rajta és a jobb széle aláhajtva; megfigyelhető még egy vízszintes hajtásnyom szimmetrikusan (a könyvtár jelenleg kinyitott lapként tárolja). A másik kettő őrzi az albumbeli hármashajtogatás nyomait, az egyik hátán vélhetően egy könyvtáros kézírása található: „Kivéve: Tokaj-Hegyaljai Album. Pest, 1867”.³

Az önálló példány színén jobbra fent, egészen a legszélén, kalligrafikus kézírással, fekete vagy sötétbarna tintával három sorba rendezve a következő szöveg olvasható: „A sárospataki főiskola könyvtárának a szerző Pest, 1867 6/11”.⁴ A nyomtatás partuján lévő dedikáció a sárospataki önálló térkép-példánynak különleges értéket kölcsönöz.

A fentiek igazolják, hogy nem pontos a különféle irodalmakban fellelhető adat, miszerint a Szabó-térképet a *Tokaj-hegyaljai album* tartalmazza. Bár valóban az album céljára készült, összehangolva annak tartalmával, eredetileg az album példányszámánál jelentősen többet nyomtattak belőle és más kiadvány céljára, illetve attól függetlenül is használták.

Szakirodalmi kutatásom során Szabó Józsefnek a térkép kinyomtatása idejéből való eredeti szövegeire bukkantam, amelyekből idézni fogok a térkép létrejöttének

körülményeiről, adatairól és jelöléseiről szólva. Egyik dolgozatában az albummal való kapcsolatáról írja: „A Tokaj-Hegyaljának, mi geológiai tekintetben is classikai vidéknek mondható, véletlenül szerencsés lehetek az általam készített földtani és szőlőművelési térképét magyarázólag bemutatni; véletlenül mondom, mert ezen példány az utolsó javításra van hozzám küldve Bécsből a cs. kir. katonai geographiai intézettől, hol azt nyomatom. Leküldték Pestre, honnét alig fél órája hogy megérkezett. E térkép a Hegyaljai Album számára készül, melyet a Tokaj-Hegyaljai bormívelő egyesület báró Vay Miklós elnöksége alatt ad ki, s melynél közreműködésre én is fel vagyok kérve. Ezen Album a hazai irodalom terén egyike lesz a nevezetesebb vállalatoknak [...]”⁵ Szabó írásában ismerteti az album tartalmi felépítését, jelzi képanyagát, majd bemutatja a benne szereplő térképet. „Hozzá van adva továbbá e térkép [...] Ez csupán a szorosán vett Hegyalját foglalja magában, kezdődik nyugoton Szántónál s végződik keleten Sátor-Alja-Ujhelynél [...]”⁶

Az album kötése vöröses textillel borított, a címlapon aranyozott felirattal és jeletes kompozícióval. Köteget kettős lapokból, cérnafűzéssel van elkészítve, amelyeket a gerincnél vászoncsíkokkal a kemény borítóba ragasztott a könyvkötő. Az utolsó, kétszeres hosszúságú és átfogó papírhoz rögzítve találjuk a térképet. Hajtogatását az album méretéhez (27x35 cm) igazították, annál mindegyik szélén 0,5-1 cm-rel kisebb méretre formálva. Hajtogatása: szélességében két sávot képeztek, egyszeres szimmetrikus hajtással, magasság irányában hármat, azonos méretekben. Az így képződő középső egységet csak a függőleges hajtás melletti keskeny sávban ragasztották be az album jobb felére. Könnyen áttekinthető, kinyitva is jól kezelhető konstrukció jött így létre.

Az album szerkesztője az akkor már geológus professzor és akadémiai tag Szabó József, valamint Török István földbirtokos. A kiadvány a térkép címfeliratát beleértve négy nyelvű, a tudományos tartalmakat Keleti Gusztáv litografált tájképei egészítik ki. Török István írja az előszóban: „Célja: megismertetni a Tokaj-Hegyalját, mint a világhírű tokaji bor szőlőhegy-vidékét; feltüntetni, hogy mennyi szépség- és nagyszerűséggel alkotta a természet a borkirály számára eme székhelyét; bebizonyítani, hogy e hegyvidék úgy államgazdászati mint kereskedelmi szempontból fontos is [...] A leírás tárgyilagossabb tételére mellékelve van egy térkép és (a címlappal együtt) 22 tájkép...”⁷

Az egész tárgy művészi kivitelezése, a színvonalas képzőművészeti kompozíciók, a csodálatos térkép és a tudományos dolgozatok nagyszerű egységet képeznek szellemi és fizikai értelemben, vagyis tartalmi és formai-szerkezeti megoldásában.

Az album Tokaj-Hegyaljáról szóló tíz tanulmányt tartalmaz, közöttük háromnak Szabó József a szerzője, egy negyediknek társszerzője. Egyik írása a hegyvidék geográfiájáról, a másik lakosságáról, településeiről és hegyeiről-tájairól (itt találhatók a Keleti-rajzok), a harmadik a földtanáról szól. Bennük a térképpel összhangban használja a települések, hegyek, a talaj- és kőzetfajták megnevezéseit, hivatkozva a térképet a szőlőtermesztésről szólva. A szerves kapcsolat okán nézzünk meg ezekből néhányat. „A Tokaj-Hegyalja összes területe vagy öt (geographiai)

négyszögmértőföld, s ennek vagy 1/5-e van szőlővel beültetve, mi a térképen apró fekete karikák által van láthatólag kimutatva.”⁸ „A szőlő-ültetvények legjobban díszlenek ott, hol a napnak és a légcserének legjobban kitevők. [...] Nagy-szőlő, [...] Szarvas-szőlő [...] Disznó-kő [...] Meszes [...] A tájképen nem foglaltak között csak a zsadányi Előhegyet említem, mint a melynél szintén eszményileg van együtt a fekvésre nézve minden, mit kívánhatni, mely viszony a térképből is kivehető”⁹ „Az egyes városokat és falukat legcélszerűbbnek látszik azon rendben leírni, melyben hozzájuk legkönnyebben férni úgy a térképen, mint a természetben, kiindulási pontul Pestet véve, közlekedési eszközül pedig a pest-kassai vasutat, melynek Tokaj egyik állomását képezi. S így alkalmasabb Tokajnál kezdeni, s onnét aztán két kirándulást tenni, egyikét É-nyugotnak Szántó-, másikát É-keletnek Ujhely felé.”¹⁰ A dolgozatokat olvasva a szöveggel párhuzamosan külön élvezetet jelent a gazdagon kidolgozott térképet szemlélni, főleg a szőlőbirtokok és az egyes közzétípusok érzékletes leírásánál.

Szabó József a térképpel és az albummal kapcsolatban különféle munkálatok sorát végezte el. A vidéket éveken át tanulmányozta, bejárva a hegyeit: „Ezen Album nekem alkalmul szolgált 1863 óta részletesen foglalkozni Hegyalja földtani viszonyaival, s az eredmények szövegben s geológiai térképben adva röviden itt következnek.”¹¹ Az egyik dolgozatában 1863-65 között 12 alkalommal, minden esetben több napig, néha hetekig tartó helyszíni kutatómunkáját írja le naplószerűen. Érzékletes és élményekkel átszőtt dokumentációról van szó, amelyeknek olvasása a nem szakértők számára is élvezetes. Egyetlen példa: az 1864. október 13-17. közötti kutatóblokk egyik útját így jegyzi le: „Bénye-Tolcsva-Patak. Tolcsván a völgy baloldalán a Fürdő táján az Andesit-Trachytot vizsgáltam, mely helyenként nagyban durván oszlopos. Innét kezdve Petrahóig követhető az Andesit-Trachyt, helyenként sok Jasp-érrel van keresztül hasítva, sőt a föld alatt Patakon a Bodrogpartra megy ki, s a híd táján látható. Patakon Láczy¹² úr társaságában részletesebben megnéztem az Ó bányát a Megyeren, s több kövületet gyűjtöttem; megnéztük a Királyt, s alján a Czinegehegyet; befordultunk Trauczon¹³ és Hotyka felé, s onnét vissza a Szava hegy alá, Károlyfalvára s Patakra.”¹⁴ A kutatóutak hozadéka több rétegű: tudományos dolgozatok születtek belőle – ezek közül kettő a *Tokaj-hegyaljai album* része –, megszületett maga a térkép és létrejött egy riolitokat tartalmazó közetminta-gyűjtemény.

Az album 1867-ben jelent meg, megszervezése és munkálatai mintegy öt éven át zajlottak: Szabó József elkészítette az egész térkép tervét és rajzos felvételét, megszervezte annak kinyomtatását, helyszíni kutatásokat végzett, megírta az albumba szánt szaktanulmányait, megtervezte és szerkesztőtársával, illetve a szerzőtársakkal összeállította az egész anyagot, majd részese volt az album kinyomtatásának és kötetésének. Vélhetően nagy szerepe volt a képzőművészeti illusztrációs anyag témáinak megválogatásában, hiszen a tájról szóló dolgozatában többször hivatkozva azokat. Az album címlapjának rajza és nyomtatása pedig már 1864-ben elkészült.

A térkép, mint vizuális alkotás

A térképek más, a köznapi élethez és a tudományokhoz kapcsolódó, az információkat közérthetően szolgáltató, leképező és magyarázó-értelmező ábrázolásokkal együtt az objektív alkotások családjába tartoznak. Egyszerűsített felosztás szerint ennek a családnak a párját a szubjektív alkotások jelentik, amelyek a lelki élethez, az ember belső érzelmi világához és így a művészethez tartoznak. A szubjektív alkotások közül az ember alkotta tárgyi-környezeti világ – benne nép- és iparművészet, környezet-művészet, valamint a dizájn – a funkcionális vonás mellett a lelki élethez is kötődik, a képzőművészet pedig kizárólag a lelki-érzelmi élet része. Látható, hogy ez a kettősség nagyjából a nem művészet – művészet kettőssége szerinti felosztás, vagyis a gondolat vezérelve, hogy a művészet elkülönített kategória.

Nem igazán tudjuk megfogalmazni, mi a művészet, de érezzük a művészi tartalmat – így tehát lehet, hogy mindaz, amit művészeknek szokás nevezni, az emberi érzésekkel, az érzélemvilággal kapcsolatos? Tanulmányainkból tudjuk, hogy maga a fogalom az emberiség történetében meglehetősen új keletű, csak körülbelül a reneszánsz óta használatos. A korábbi vizuális alkotások egy részét utólag vonjuk be a fogalom körébe, de az is lehet, hogy a reneszánsz előtti vizuális alkotások mindegyike a művészetbe is tartozik. Az épületekhez, szobrokhoz, falfestményekhez, díszített tárgyakhoz és a korai táblaképekhez mérve kevés, a kettős felosztás szerinti „nem művészi” alkotás – például térkép, magyarázó ábra, grafikai vagy tárgyi jel – maradt fenn az utókorra, azt a keveset pedig sokszor hajlamosak vagyunk művészetként kezelni. Így ma műalkotásként értékeljük például az egyiptomi ókorból ránk maradt olyan több ezer éves ábrázolásokat, amelyek egy-egy mesterség technológiai mozzanatait mutatják be, tehát valójában értelmező folyamatábrák (is). Vagy éppen a növény- és állattani határozó célú ábrákat, anatómiai rajzokat, különösen, ha több évszázaddal régebben készültek. Vagy „művészetként” kezeljük azokat az élethű sírmellékleteket (katonák, állatok, tárgyak), amelyekkel az volt a cél, hogy az első kínai császár (Kr. e. 259–210) számára teljes környezete rendelkezésre álljon a túlvilágon, s amelyek valójában „művészi” kreativitás nélküli, leképező ábrázolások, azaz másolatok.¹⁵

Egy alkotás kora elegendő lenne ahhoz, hogy „művészi” értékeljük? Lehet, hogy így van, mert a „rég”-hez ma érzelmi töltéssel közelítünk, hiszen az ember történelmét látjuk benne. Élelmes üzletemberek ki is használják ezt a lelki kötődést, egész iparágak szakosodtak arra, hogy évszázados növénytan határozók leképező és magyarázó ábrázolásokat tartalmazó lapjainak vagy éppen régi térképeknek reprintjeit és faksimiljeit kínálják borsos árakon, amelyek aztán bekeretezve lakások falaira kerülnek. Anélkül, hogy hosszadalmasan elgondolkodnánk a művészet-nem művészet kérdéséről, a Szabó-térképpel kapcsolatban legalább egy adalékot meg kell említeni: a részletgazdag vizuális alkotásokra, a mives, aprólékos kivitelezésekre előszeretettel használjuk a „művészi” fogalmát. Vélhetően azért, mert meglátjuk benne az odaadást, az elmélyedt munkálkodást és az ebben rejlő nagyszerű *emberit*, vagyis az esztétikumot, amit nagyvonalú egyszerűséggel *szépnek* szokás nevezni. (Ez így van

akkor is, ha tudjuk, a látott ábrázolás nem műalkotás, és ha értjük, hogy a művészi tartalom nem a realista-naturalista ábrázolási módtól függ.)

A térkép tehát alapvetően objektív alkotás, mégis olyan képfajta, amely különleges helyet foglal el a vizuális alkotások között. Olyan ábrázolás, amely sűrítetten közöl térbeli információkat (távolságok, magasságok, morfológiai jellemzők stb.) vagy tematikus térképként valamely témáról (növénytermesztés, netán éppen szőlőtermesztés, hajózás, bányászat, népesség stb.) földrajzi egységhez kötődően közöl ismereteket. Ugyanakkor olyan képi komplexitás, amelynek ábrázolási módja egyfelől hordozza a korára jellemző térképészettudományi eredményeket, másfelől grafikai-vizuális ábrázolási módjával és a feliratait, díszítményeit vagy tematikus ábrázolási kiemelői révén a művészettörténetnek szerves részét képező értékkel bír és stílusosan is jellemezhető. A kor és egyfajta dizájn-jellegű vizuális előadási mód a legmodernebb digitális térképeknél is tetten érhető.

Szabó József térképe tehát tudományos és informatív ábrázolás, többszörösen is az, mivel a földtan tudományához kapcsolódik, térképészeti ábrázolási és geometriai szabályokat alkalmaz, továbbá a geológiához és a szőlőműveléshez ad fontos információkat. Másrészt ábrázolási jellemzői megérintik a néző lelkét. Tehát szemlélhetjük a művészet – nem művészet szerves egységeként és számon tarthatjuk művészi értéként, s tehetjük ezt anélkül, hogy a művészet mibenlétéről tovább gondolkodnánk.

A Tokaj-Hegyalja térkép kartográfiai előzménye és adatai

A nagykönyvtári két darab, albumból kivett térképlap külső mérete 70x70 cm, az önálló lap 2-3 cm-rel nagyobb, belül a nyomtatás tényleges mérete a térképlap határát jelző keretig 65,5x65,5 cm. A térképraizot viszonylag egyszerű, sarkain és közepén díszített keret zárja, a jobb szélén a kereten kívül igen vékony testű betűkkel a nyomtatás részeként kialakított szöveg olvasható nagyítóval: Lithografirt im k.k. milit: geograf: Institut in Wien.¹⁶

A címszöveg négy nyelven szerepel (francia, német, magyar, angol), a legnagyobb és legdíszesebb a magyar felirat.¹⁷ Eklektikus vagy a gazdagságot és a pompázatos-ságot jelezni kívánó barokkosan túlzó sajátosságnak gondolom, hogy a címfelirat mindegyik nyelven különböző betűtípussal és szövegelrendezéssel készült, a három idegen nyelvűn a kacsaringós díszítés egyforma karakterű, de rajzolata mégis különböző. A térképraizot és a címfelirat blokkján kívül a lapon található még egy jelkulcs, egy magassági adatjegyzék és a léptékre (kicsinyítési mértékre) vonatkozó táblázat. Az egész munkát az előbb már említett keret zárja.

Egy térkép elkészítéséhez mindig az adott korban elérhető, lehető leghitelesebb térképet használják fel előzményként. Így volt ez a Tokaj-Hegyalja térképnél is, amelynek alapját a Habsburg Birodalom második katonai felmérésének Tokaj környéki területre vonatkozó lapjai képezték. A Magyar Királyság felmérése 1819 és 1869 között zajlott, felmérési szelvényeinek áttekintő térképe mutatja, hogy a toka-

ji hegyvidék feltérképezése 1856–58-ban történt¹⁸, tehát az eredmények 1860 táján szűkebb körben már ismertek lehettek. A katonai felmérés munkáit 1839-től a más intézmények összevonásából Bécsben akkor megalakult Császári-Királyi Katonai Földrajzi Intézet koordinálta, amelyben könyvnyomtatás, térképezés, valamint topográfiai csoport működött és rézmetszetkészítéssel is foglalkoztak. Az intézetben igen magas színvonalú szakmai munka folyt, térképei világhírűek voltak.

Bár a második katonai felmérés kéziratok szelvényeit titkosították, azok alapján készítették a különféle célú térkép-kiadványokat, egy részüket nyilvános terjesztésre szánva. Jankó Máriának a második katonai felmérésről szóló munkájában olvashatjuk: „A színes, kéziratok térképeket nem kiadásra szánták, hanem az abból szerkesztett, kisebb méretarányú térképek alapjául, amelyek már egységes méretarányrendszerben, rézmetszetként, nyomtatásban is megjelentek: 1:144 000 (egy-egy tartományokban 1:86 400) méretarányú részletes térképek (Spezialkarten); 1:288 000 méretarányú általános, közigazgatási térképek (Administrativ- und Generalkarten); 1:576 000 méretarányú áttekintő térképek.”¹⁹

Szabó József tehát láthatott a felmérés alapján készült olyan térképeket, amelyek Tokaj és Zemplén szerepelt, hiszen a Tokaj-hegylánc térkép ilyesfajta ismeret nélkül nem lehetne velük látványában és rendszerében olyannyira rokon. Úgy vélem tehát, nem pusztán az azonos intézményben történő kidolgozás ábrázolástechnikai jellemzői és az ott történő nyomtatás miatt érzékelhető a nagyfokú hasonlóság.

A bécsi intézetekben (mind a katonai földrajziban, mind a geológiaiban) született munkák szakemberek számára hozzáférhetőek voltak. Erre utal a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók egyik kiadványában található, „*A cs. kir. birodalmi földtani intézet Bécsben 1865-ben*” című szöveg, amelyben a szerző egy 1864-es jelentésére hivatkozva írja: „a geológiai vizsgálatokat és térképek előállítását illetőleg kiemelhettem azt, hogy azon ideig 155 db. cs. k. katonai térkép lőn bevégezve és azokat előmutathattuk [...] Felemlítettem továbbá, térképgyűjteményünket, mely 556 szám alatt 3820 lapot számlál, bele számítván színezett földtani térképeinket; s végre gazdag ásványgyűjteményeinket, melyeknek [...] más része az intézet geológusainak és részvevő barátjainak tanulmányozásul szolgál.”²⁰

Egy másik tanulmány igen elismerően fogalmaz a második katonai felmérésről: „az Osztrák-Magyar Monarchia területét érintő térképezések egyik remekműve. Adattartalmát, rajzi elemeit és esztétikumát tekintve is kiemelkedő, s bár a térképezés elhúzódozó jellege (...) miatt sem tartalmilag, sem technikai kivitelezésében nem egységes, az utóbbi évek tapasztalatai alapján állítható, hogy térképlapjai a mai napig is jól használhatók.”²¹ Szabó József tehát a lehető legjobb és saját korában legfrissebb térképészeti alapot használta térképének megalkotásához. S végül maga Szabó József írja le pontosan a felmérési térképekkel történő összefüggést: „Felvételemhez a térképet én készítettem. Alapja a katonai eredeti felvételek térképe, melyekből photographiai másolatot kaptam a cs. kir. katonai földrajzi intézetből, s azokat használtam a kirándulásaimnál. Kiadásra azonban alkalmatlanok a mérv nagysága miatt... így a rajzot Muschinsky kapitány úr vállalta magára.”²² A Magyar

Orvosok és Természetjárók kiadványában megjelent értekezésében írja az adatokkal kapcsolatban: „az eredeti katonai felvétel (1" = 400") alapján felényire van redukálva Muschinsky úr által, úgy hogy a mérv 1" = 800", s ezen reductio alapján Bécsben a cs. kir. katonai geographiai intézetben vették körbe s színezték is az én kidolgozásom szerint.”²³

Az Arcanum egyesített térképén a színek és a stílárius eltérés miatt jól látszanak az egyes eredeti térképszelvények, amelyekhez a szabványosított rajzoló-jelölési módok miatt hasonló kinézetben történhetett a kézi rajzokról a térképek kivitelezése. Így készíthették el a *Tokaj-Hegyalja térkép* nyomtatási fázisokra bontott változatait az intézet szakemberei. Szabó József tehát a katonai felmérési térképek segítségével előrajzot (rajzokat), egyfajta grafikai forgatókönyvet készített a térképhez, ez alapján a Muschinsky nevű térképrajzoló elkészítette a megfelelő léptékben, majd ezt sokszoroztatás céljára történő részletes kidolgozással és bontásokkal a földrajzi intézetben rajzolták a nyomódúcokra. Az azonban mindenképpen téves állítás, hogy magát a megjelent térképet Szabó József rajzolta volna, vagyis képileg nem őrizi a keze nyomát.²⁴

A katonai felmérés és a Szabó-térkép egyaránt topográfiai, vagyis a felületi terepviszonyokat ábrázolja. Egyiken sem látjuk azonban a már sokkal korábban feltalált szintvonalakat. E helyett az alaprajzba illesztett kicsi, sűrű vonalakkal érzékeltették a hegyeket, illetve a Szabó-féle térkép magasságjegyzéket is tartalmaz.

A térképén közölt magasságmérési adatokról Szabó a következőt írja: „Uj ezen a térképen s általában Magyarország összes geographiájában a sok uj magasságmérés, melyeket Hantken úr barometerrel vitt véghez, Eggert tiszasabályozási mérnök úr sziveskedvén Tokajon az ellenérszleléseket tenni. Ujhely vidékén egyetlen egy hegy magassága sem volt ismeretes, úgy hogy az ezen alkalommal nyert eredményeket a cs. kir. katonai geographiai intézet is elkérte s felhasználja az ország ujabb s nagyobb mérvben, mint az eddigiek kidolgozandó térképe plastikájánál.”²⁵

A Szabó-térképén a magasságok jegyzékében bécsi lábban láthatjuk az adatokat. Példának emeljünk ki egyet: Bányi-hegy (mai elnevezéssel a Sárospatakhöz közel található Megyer-hegy) 967,8 bécsi láb, azaz mivel 1 bécsi láb (Fuss) = 0,316081 méter, a magasság mintegy 312 m. Egészen jó mérés barométerrel, hiszen ma a csúcsot 324 m-rel tartják számon.

A felmérés eredeti térképei a korban természetszerűen kézzel készült ábrázolások. Ez az Arcanum digitalizált képein jól megfigyelhető és elérhető az interneten is egy-két lap (például a sokféle szín, elfolyt tinta, a rajzolt elemek egyedi jellegzetességei). A Tokaj-Hegyalja térkép ábrázolási módja – az igen sokféle szín kivételével – hűen követi az eredeti felmérés kézi rajzait, és bár nem használ olyan sok konkrét grafikai jelet, de a jelölésekre vonatkozó szabályokat átveszi.

A korabeli sokszoroztatási technika a kézrajz-követést messze lehetővé tette, sőt, technikailag eredendően benne foglaltatott: a litográfia lényege a kő felületére történő rajzolás, a réz- vagy cinklapokra elsőként kézzel vitték fel a rajzot, majd ezt vették vagy maratták – a fotótechnikai eljárások csak a 20. század elején ter-

jedtek el. A litográfia technikájának lényege, hogy a tükörsimára csiszolt kőlapra zsíros krétákkal, tintákkal rajzolnak és írnak, illetve felületeket kezelnek, sokkal ritkább változat, amikor a kőre direktben vésnek. A bevizezett kő a rajzolt, kezelt felületeken felveszi a ráhengerelt olajos nyomófestéket, míg a többi részén nem, mivel a víz taszítja azt. A kővön (mint bármely sokszorosító grafikai technikában) tükörképesen írnak és hozzák létre a formákat, amely az ábrázolás nyomtatásakor kerül megfelelő helyzetbe. „Az árnyalatok visszaadására a litográfia [...] képes volt, a zsírceruzával vagy a zsírkrétával satírozni is lehetett. Az 1820-as évektől a tónusok létrehozására különböző mechanikus vonalkázó eszközök terjedtek el a litográfiában és a rézmetszésnél is. Mindkét módszerrel létrehozhatók árnyalatok, de a litográfia kétségtelenül gyorsabb és jelentősen olcsóbb eljárás. Éppen ezek a tulajdonságai tették alkalmassá arra, hogy a XIX. század elején kifejlődő tematikus térképészet legfőbb sokszorosítási technikájává váljék.”²⁶ Az intézet a rézmetszetes sokszorosítást modernizálta a galvanizálás bevezetésével. A színes litográfia és a rézmetszet tehát a műves ábrázolási lehetőségek és a nyomtatási technika olcsóbbá tétele miatt lett a Bécsi Katonai Földrajzi Intézetben alkalmazott térképnyomtatási technika.

A színes litográfia készítésének módját figyelembe véve és a Tokaj-Hegyalja térképet közlő, nagyítóval szemlélve megállapítható néhány jellegzetesség. A színeket a vizsgálatom szerint legalább négy körrel nyomtatták. Sárga, zöld, vörös, szürke színfoltokkal, valamint a feliratok, határoló vonalak feketéjével dolgoztak. Nagy valószínűséggel a fekete keret, a sokféle vonal és a feliratok rézmetszetenként készültek el és utoljára nyomtatták a színesen előállított, egymásra nyomással egyesített kőnyomatra. Sajnos, a Szabó-térkép nyomdatechnikájáról sehol sem találtam részletes leírást és az eredeti térképek vizsgálatával sem tudtam eldönteni ezt a kérdést. Megjegyzendő azonban, hogy nagyítóval vizsgálattal sem látszik a rézmetszetes (vagy rézkarcos) mélynyomásokra jellemző kissé kidudorodó festék a fekete színű, vonalszerű képződményeknél és a szövegeknél.

Nagyon pontos lehetett az egymásra nyomás technológiája, mivel alig néhány helyen látható fél-egy milliméteres elcsúszás az egyes színek vagy a színfoltok és vonalak között. A talaj- és kőzetfajtákat római számok jelölik, így az ábrázolás jelrendszere egy második, megerősítő jelölést is tartalmaz, illetve a számozásnak a nyomtatáshoz fázisokra (kövekre) bontott rajzoknál-színeknél külön szerepe lehetett. A különböző talaj- és kőzetfajták színfoltját fekete körvonal határolja, a szőlők és erdők még vékonyabb határoló vonallal vannak körülkerítve, ezen belül pedig a jelkulcsban látható, esetenként más színnel rányomtatott formai jelzések szerepelnek. Közeli szemlélve jól látszanak a fentebbi jellegzetességek, mint az alábbi nagyon kis részlet érzékelteti a többségüket.

Térképrajzi és stílus elemzés:

feliratok, jelek, jelölések, díszítések, ábrázolási jellemzők

A betűfajta és méret a Tokaj-Hegyalja térképen sokféle, térképészeti ismérvként megtartja jelölő funkcióját és határozottan más a hegyeknél, valamint a településeknél. Tokaj, Sárospatak és Sátoraljaújhely neve álló, ritkított és nagyobb méretű, míg a többi, Szántótól és Tállyától Károlyfalváig kisebb és dőlt betűvel jelölt, a helységnevek általában talpasak, antikva karakterűek. A hegy, település és a folyó nevét tartalmazó feliratok a téma jelentőségéhez mérten változó nagyságúak, legalább négy-ötféle méretet különböztethet meg. A sok hegy és tető neve ívesen-kacsaringósan inkább kézírásos karakterű (míg a második katonai felmérés Tokaj környéki szelvényein a feliratok egységesen az antikvához hasonlítanak).

A domborzatábrázolás, más szóval a hegyrajz a térképészetben a jelkulcs része. A hegyrajzot és a geológiai témát vizuális jelentősége miatt most a többi jelzéstől elválasztva részletesebben, a nyomdatechnológiával összefüggő történeti kontextusában vizsgálom és magyarázom. A térképészeti hegyábrázolás az évszázadok folyamán a realista-jellegű ábrázolástól eljut a magassági rétegek szerint különböző és nyomdatechnikailag színes ábrázolásig.

A 18. század előtt a látványhoz hasonlóan ábrázolt hegysorok szerepelnek a térképeken. A 18. század második felétől a 19. század végéig a hegyeket általában íves vonalkázással (lejtők lendületcsíkozása) ábrázolják, a hegyrajz elvontabb lesz. Jellegzetességek a 19. század második felében: íves vonalkázás (pillacsíkozás), általában szintvonalak nélküli ábrázolás; a technika fekete-fehér rézmetszet, litográfiai színes felületre nyomott vonalak rézmetszettel vagy tisztán litográfia (litográfiai tussal rajzolt vonalakkal). A 19. században összefüggésben az adatfelvétel ábrázoló geometriai és műszaki-technológiai, valamint a kivitelezés nyomdatechnikai fejlődésével óriásit változtak a térképek. Visszatekintve az is megállapítható, hogy a tematikus térképek a 19. században célratörőbbek lettek. „A tematikus kartográfiai ábrázolás különleges grafikai követelményeket állít a térképkészítők elé, hiszen rendkívül sokféle ábrázolási módszer együttes használatát igényli a szinte végtelen számú tematika térképi bemutatása. Éppen ezért érthető, hogy a XIX. század elejére erős igény jelentkezett a grafikus eszközök bővítésére, mindenekelőtt az árnyalatok és színek sokszorosításának lehetővé tételére. Az alak és nagyság mellett ugyanis ezek azok a grafikus változók, amelyek megsokszorozhatják a térképész kifejezési lehetőségeit.”²⁷

20. század eleji változás részben az erősen plasztikus hatású ábrázolás szabályozása (a vonalkák kötegei a magasságok tételeihez igazodó előírásnak megfelelően ritkábbak vagy sűrűbbek), részben a szintvonalak alkalmazása elterjed, ebben a magasságok jelölése réteges-fokozatos színárnyalással történik. Másfelől pedig a tematikus térképek olyannyira célirányosak lettek, hogy például a geológiai térképek egyáltalán nem tartalmaznak plasztikus ábrázolást, a geográfiában pedig a felszínábrázoló fotózáson alapuló technika lett általános. A 20. századi nyomdai fejlődés óriási lehetőségeket nyitott meg a térképészeti ábrázolásban, a digitalizálással és az

internetes kötődésű térképészeti szoftverek alkalmazásával pedig a differenciálásban és az érzékletességben a határ a csillagos ég lett. Az összehasonlításhoz a lehetőségek szerinti közelítésben a Tokaj-Hegyvidéket ábrázoló részleteket választottam ki néhány térképről (lásd a képmellékletet). Tegyük tehát egy térkép-kalandozást az alábbi képek segítségével, hogy az ábrázolási jellegzetességek szemlélésével is élvezhessük Tokaj-Hegyalját.

Térjünk vissza a konkrét, 19. század közepi térképünkhöz. A borgeológiai térképen a lejtőhöz igazodó, plasztikus hatást keltő vonalkázó hegyábrázolás látható, színes felületekre nyomtatva. A vonalkázás kidolgozottsága megkapóan műves. Szinte hihetetlen, hogy a munka szabadkézzel készült, megdöbbentő a precizitás, a finomság és az a kézi munkamennyiség, amit a térkép elkészítésébe belefektettek. Egy térképészeti kutató így ír az ábrázolási előzményt képező második felmérésen alkalmazott hegyrajzról: „1827-től, némi módosítással, a Lehmann-féle geometriai csíkozást alkalmazták (lejtő-, illetve pillacsíkozás). Lehmann függőleges megvilágítást vett alapul, így minél meredekebb a lejtő, annál sötétebb az ábrázolás, vagyis vastagabb a fekete csík és vékonyabb a fehér.”²⁸ Tegyük ehhez hozzá, hogy a vonalak sok esetben viszonylag rövidek, egymás fölött sorakoznak keskeny sávokban.

A részletes és közeli vizsgálat igazolja, hogy a hegyek ábrázolási módja megegyezik azzal, amit a Szabó-féle térképen alkalmaztak. Jól látszik ez, illetve szembetűnő, ha az első katonai felmérés hegyábrázolásával vetjük össze, ahol szintén lendületcsíkozást látunk, de egyforma távközökkel, illetve nem következetes párhuzamos, hanem sokszor egymást metsző és hosszú sraffozással. Egyértelmű, hogy az előbb leírt érzékletes, plasztikus hatású és jelölésként részben már szabályozott ábrázolási módot még nem alkalmazták. Az ábrákon az összehasonlítást újfent segítheti, hogy mindegyik térképészlet azonos környéket (Erdőbénye) ábrázol.

A borgeológiai térképen a jelek-jelölések gazdag tárházát alkalmazták. Szabó József bemutató értekezésében így ír a térképén használt színekről és grafikai jelekről: „E térképen két elemet akartam egyesíteni: a szőlőművelést és a földtanit. Színezve csak az egyiket lehet kitüntetni, s ezt tettem a földtani viszonyokra nézve, míg amazt a fekete nyomásnál emeltem ki, a szőlővel beültetett részeket apró s egymáshoz közel álló karikákkal, az erdőséget nagyobb s ritkákval emelvén ki.” Részletesen leírja a földtani jellemzőket és általában megnevezi a használt színeket és egyéb jelöléseket a talaj- és kőzetfajtáknál. Most csak néhányat emelek ki a szerző eredeti szövegéből: „I. Alluvium. Színezet nélkül. A Hegyalját nyugot, dél és keletről veszi körül, néhol a hegység zömébe is benyul keskeny völgyek alakjában. [...] II. Löss. Negyedkori. Erősen kifejlődve épen a Tokaji hegyen, melyen köröskörül találhatik, de különösen a keleti részen csaknem a tetőig felmegy. Elefánt-, bölény-, szarvascsontok s a jellemző fehér löszcsigák. Mint talaj nem a legelső [...] III. Nyirok. [...] Ezen a Tokaj-Hegyalján és a Mátrában így nevezett talaj alatt egy kötött képlékeny, rendesen veres agyagot ért a nép, mely a nedvességet sokáig tartja; [...] Ezen talaj van a Hegyalján leginkább elterjedve, s ez a legbecsültebb, adja a legerősebb, legtartósabb borokat, melyekben idővel a zamat legdúsabban fejlődik [...] IV. V. VI. VII. Rhyolith. Ezen

nagy család feltűnő tagok által lévén képviselve, melyek az előtt külön közet gyanánt szerepeltek, itt az alapszín egy mind a négy számnál, de könnyen fel ismerhető más színű vonások vagy pontok által vannak az egyes tagok kimutatva. [...]”²⁹

A térképen közölt jelkulcs mutatja, hogy Szabó József összesen kilencféle talaj- és közettípust állapított meg Tokaj-Hegyalján, ezekhez a következő jelöléseket alkalmazta: öt homogén szín, a fehér, sárga, zöld, vörös, szürke, amelyekhez a vörösben még három, a szürkében plusz egy felületminőség (sárga színű, különféle vonalkázás vagy karika) társult. Nagyszerű megoldásnak gondolom, hogy két, ásványtanilag széles közetcsaládra (riolitok, trachitok) azonos színt adott meg, amelyeken belül az alfajtaikat a felületábrázolás különbözteti meg. A riolitra sokféle szín jellemző lehet, de talán nem véletlen a vörös választása, mint ahogyan azt a különféle helyszínekről származó ásványmintákon is megfigyelhetjük.³⁰

A térképen a szőlő és erdő jelölése sűrűbb és ritkább szürke körökkel történik. A településrajzban a nagyobb épülettömbök/telkek alaprajzi folt jellegű jelzésével valósulnak meg (egyszerűbben, mint a második katonai felmérés térképén). A közlekedési utakat, folyókat kettős vonallal rajzolták, a vasutat nemzetközileg egységes ábrázolási mód jeleníti meg. A területhatárokat (a hegyformát, a szőlő- és erdőrajzot) is vonal határolja, a vonalak vastagsága, az utak, folyók szélessége a jelentőségükhöz igazodik. Meglepődéssel tapasztaltam, hogy egészen közelről szemlélve a felületet a legnagyobb folyó, a Bodrog jelölésében a víz hullámvázára utaló vonalkázás, tehát egyfajta naturálsan ábrázoló elem figyelhető meg.

A Szabó József által tervezett térkép stílustörténeti szempontból is vizsgálható. Térképeknél a korra utalás a térképészeti térábrázolási módon túl a korhoz kapcsolódó stílárius elemekben mutatkozik meg. A stílus elsősorban a jelenetes-figuratív ábrázolásban (ez kapcsolódhat a térkép témájához vagy attól független is lehet), a növényi vagy geometriai díszítésben és a használt betűtípusokban érhető tetten.

A Tokaj-Hegyalja térképen figuratív kiegészítés nincs. Nem véletlen, mivel a korábbi évszázadokhoz képest egyfajta racionalizálás ment végbe a térképészeti ábrázolásokban és a narrativitás a 19. században szinte teljesen eltűnt. A négy nyelvű címfelirat mindegyikét más és más betűtípussal írták, ezek szinte versengenek egymással. Az eklektikus összhatás mellett mindegyik szövegblokkban van görbülő vagy hullámváz elhelyezésű, árnyékolt vagy duplavonalas rész és háttérrel rajzolt kapcsolatok hozzájuk – mindezek neobarokkos tobzódásra utalnak. A magyar felirat a legdíszesebb: a betűszár vágott, indaként görbül és kétfelé hajlik, valamint bonyolult, áttört csipkéhez hasonló háttér-motívum díszíti. Megjegyzendő, hogy a *Tokaj-hegyaljai album* címlapján hasonlóan díszes, kétféle betűtípust találunk, illetve sokféle alkalmazhatták ezt a díszes betűt, mert a Tokaj-Hegyalja Egyetem Könyvtárában őrzött, nagyjából a Tokaj-Hegyalja térkép idejéből való Stieler-atlasz némely lapján is megtaláltam. Az ornamentális és plasztikus típusok a 19. század második felében terjedtek el a betűművészetben. Ezeknek a kialakulása teljes mértékben összefügg a Szabó térkép (és más korabeli térképek) technikai jellegzetességével, a litográfiai térképnyomtatással. Szántó Tibor tipográfus és könyvművész írja a nyomdai betűtípusok

változásával kapcsolatban: „A betűművészetet ezekben az évtizedekben az eklektikus változatok, a hagyományos formák elkorcsosulása jellemzi. [...] A XIX. század elején megszületett a litográfia. A tipográfust kötötte az öntött betű szigorú formája, s nem tudta követni a kőrajzoló fantáziájának csapongását... Az új versenytárs ellenében a betűöntődék a fantáziabetűk, a raffirozott, az árnyékolt, vékony és vastag, hajlított és kacskaringós betűk tengernyi változatát bocsátották ki.”³¹ Meg kell említenünk, hogy az íves formák, a kacskaringós díszítések és az erős fény-árnyék hatások nagy általánosságban a barokk stílus vizuális jellemzői között szerepelnek.

A barokk stílus, annak utolsó változataként a rokokó, majd a 19. század második felében virágzó neobarokk meglehetősen hasonló vizuális stílusjellemzőkkel bír. Az építészetben, az ötvös-, porcelán- és bútorművészetben a plasztikus formák zabolátlanul burjánzanak, a felületi díszeket egymásba fonódó ívek, indák, csigavonalak és kacskaringók zsúfolt szövevénye jellemzi. Mindezek láthatók a Szabó-féle és számos más korabeli térkép betűformálásában és a szövegekhez illesztett díszítésekben. A formálás jellegzetességeihez, a stílárís igazoláshoz a Stieler-atlasz egyes lapjai mellett különféle épületeket, építészeti díszeket és iparművészeti tárgyakat, tervrajzokat is megvizsgálhatunk.³²

Szabó József munkássága, Tokaj-Zemplén-hegyvidéki kapcsolatai

A *Vasárnapi Újság* egyik 1883-ban megjelent számának címlapján lévő cikk Szabó József életét és munkásságát méltatja a budapesti királyi magyar tudományegyetem rektorává történő kinevezéséhez kapcsolódóan. Az író a szövegben felsorolja a főbb munkáit, közöttük olvashatjuk a *Tokaj-hegyaljai albumot*, amelyet a szerző „a magyar irodalom egyik legszebb díszmunkájának” nevez.³³

Dr. Szabó József (Kalocsa, 1822. március 14. – Budapest, 1894. április 10.) 24 évesen bányamérnök lett, ügyvédi diplomát szerzett és különféle hivatali feladatokat látott el, majd tanárként dolgozott. Említésre méltó a földtani tudományos nyelvújító munkája.³⁴ 1862-től a pesti egyetem geológus professzora (később dékánja, majd rektora), a Magyar Királyi Természettudományi Társulat tagja (később titkára, majd elnöke), 1858-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1867-től rendes tagja, később igazgatója. Nagy számú szakmai társaságban fejtette ki munkásságát, ezek közül a Tokaj-Hegyalja térkép megjelenéséhez való lehetséges kapcsolódás miatt most csak azt emeljük ki, hogy 1855-től a bécsi földtani intézet (K.K. Geologischen Reichsanstalt) levelező tagja lett, a Tokaj-Hegyaljai Bormívelő Egyesület pedig 1863-ban tiszteletbeli tagjává választotta.³⁵

Számos tudományos munkája jelent meg geológiai szaklapokban és könyvek formájában. Ez utóbbiak közül véleményem szerint kiemelkedő az *Ásványtan* című könyve „felsőbb tanításra és gyakorlati használatra”, amely a halála előtti évben már negyedik, felújított változatban, a Franklin Társulat kiadásában jelent meg. Nagyszerű kiadvány, a címlap tanúsága szerint egy tabló-típusú színes litográfiát és 630

réz, cink és fametszet technikával készített ábrát tartalmaz. Ma már talán megmosolyogjuk, ugyanakkor mélységes tiszteletet ébreszt, amikor ásványtani tankönyvének címlapján több mint húsz sorban olvashatjuk, hogy a legkülönbébb országokban jegyzett szakmai csoportosulásoknak volt a tagja.³⁶

Körülbelül három évtizeden át több munkájában foglalkozott a tokaji borvidék tudományos vizsgálatával. A sárospataki Nagykönyvtár elektronikus adatbázisában nyolc tudományos kiadvány szerzőjeként szerepel, ebből az előző fejezetekben tárgyalt három vonatkozik Tokaj-Hegyaljára. Az OSZK adatbázisa összesen 78-at mutat ki a neve alatt, ebből hét a Tokaj-Hegyalja vidékére vonatkozik a földtani viszonyok, talajok leírása és osztályozása vagy éppen térképi ábrázolása szempontjából. Ezek elsősorban a *Mathematikai és természettudományi közlemények vonatkozólag a hazai viszonyokra* című sorozatban megjelent és a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók szakmai közösségének vándorgyűléseihez kapcsolódóan megírt és az évkönyvekben olvasható értekezései (ezeknek a kiadványoknak évekig szerkesztője volt), a *Tokaj-hegyaljai album*³⁷ és az albumból elkülönített térképlap példányai a térképtárban. És természetesen más gyűjteményekben – például az MTA könyvtárában vagy a Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat internetes anyagai között – elérhetők a munkái, illetve ez utóbbiban a térképe egészen magas felbontásban rendelkezésre áll. Koch Antal a *Földtani Közleményekben* megjelent 1895-ös megemlékezésében, 15 oldal terjedelemben, szakterületek szerint sorolja tudományos dolgozatait és beszédeit. Az 1864–67-es időszakban találjuk a konkrét tokaji-zempléni vonatkozásokat, elsősorban a közzétett és a földtan területén³⁸ – bár helyszíni kutatásainak eredményeit bizonyára későbbi átfogó munkáiba is beépítette. Tudományos publikációinak témái azt mutatják, hogy Szabó József a magyarországi földrajzi helyek közül Tokajhoz hasonló kiemelt érdeklődéssel Pest-Buda és Selmecbánya környékével foglalkozott.

Mind az albumról, mind az önálló térképlapról készültek megvásárolható reprintek és faksimilek, e tekintetben külön említésre méltó a Demeter Zoltán nevéhez kötődő Tokaj Alapítvány által megjelentetett nagyszerű kimunkálású faksimile.

Szentmiklósi dr. Szabó József megbecsült személyisége a magyar tudománynak és kultúrának. Tokajban a Tokaj Alapítvány mellszobrot állított a tiszteletére, de található szobra és emléktáblája Budapesten is. 1908-ban a Selmecbánya-környéki Szabó-sziklán elhelyezett emléktáblájának avatásához és 1965-ben a Magyarhoni Földtani Társulat Tokaj-hegyaljai vándorgyűléséhez kapcsolódóan részletes szakanyagokat találhatunk róla a *Földtani Közöny* egyes számaiban³⁹. Sárospatakon utca őrzi a nevét és a Comenius utca 2. számú ház falán, ahol a környék geológiai kutatása idején lakott, a Magyarhoni Földtani Társulat 1965-ben emléktáblát helyezett el.⁴⁰

Ábrák jegyzéke⁴¹

1. **ábra:** Szabó József kézirásos szövege az általa tervezett térkép szélén⁴²
2. **ábra:** A *Tokaj-Hegyalja album* címlapja
3. **ábra:** Az album a kinyitott térképpel
4. **ábra:** *Tokaj-Hegyalja földtani és szőlőművelési térképe*, 1865. Tervezte Szabó József⁴³
5. **ábra:** Szabó József térképének közeli részlete
6. **ábra:** 17. századi térkép részlete. Az ábrázolás sajátossága hegycsoportok és hegylancok látványszerűen, részleges takarással való ábrázolása, balra árnyékolása, és az erdő azonos lombos jellegű fákból álló, szabályos elrendezésű, takarás nélküli megjelenítése.⁴⁴
7. **ábra:** A 19. sz. első feléből való térkép részlete, kétszínű nyomat. Hegyrajz: barna, enyhén íves, többsorosan rendezett párhuzamos vonalka-sorok; gerincnél sűrűbb-rövidebb, a gerinc világos sávként kiemelkedő; szintvonalak nincsenek.⁴⁵
8. **ábra:** 19. sz. második fele, részlet a vizsgált Tokaj-Hegyalja térképről, litográfia (és rézmetszet). Tökélyre fejlesztett plasztikus hatású hegyrajz.⁴⁶
9. **a-b) ábra:** 20. század eleje, geológiai térképrészlet és magyarázó ábrák a *Nagy magyar atlaszból*.⁴⁷
10. **a-b) ábra:** Részlet egy Magyarország földtani alapszélvényeit ábrázoló digitális térképről és a jelkulcsból. A 19. században 4-5 kő biztosítja a litográfia technikájában a színezést, a 21. század digitális technikája pedig korlátok nélkül alkalmazza a színekkel-tónusokkal történő jelölést (talán már zavaróan sokféle árnyalattal).⁴⁸
11. **ábra:** A Szabó József tervezte Tokaj-Hegyalja térképről.⁴⁹
12. **ábra:** Különféle jelölések tartalmazó közeli részlet a Tokaj-Hegyalja térképről.
13. **a-b) ábra:** Részletek a borgeológiai térkép címfelirataiból.⁵⁰
14. **ábra:** A 19. sz. második feléből való betűtípus az ornamentális és plasztikus típusok közül.⁵¹
15. **a-b) ábra:** Részletek a Stieler-atlaszból. a) Címfelirat. b) Kacsaringókkal díszített címfelirat.⁵²

Jegyzetek

- 1 Több szakember is egyszerűen borgeológiai térképnek nevezi Szabó József térképét. Ezt a kifejezést használja például Babinszki Edit geológus. Tőle olvastam először, hogy ez a térkép a világon az első a témájában. (Babinszki Edit: A világ első borgeológiai térképe = Élet és Tudomány, 72. évf. 43. szám, 2017. október 27. 1359–1361. o. Elérhető még: https://map.mbfisz.gov.hu/articles/Borgeologiai_terkep.pdf). Sokfelé találjuk még így jelzőve, azonban nem sikerült a nyomára bukkannom, hogy kitől és milyen adatok alapján származik ez a megállapítás.
- 2 Az eredeti nyomtatású térképet tartalmazó egyéb kiadvány: Matematikai és Természettudományi Közlemények 4. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Pest, 1866. (a továbbiakban: MTK) Szabó József egyik dolgozatának mellékleteként az 511. o. után sokszoros hajtással a kötet végébe hajtogatva kötvé. = http://real-j.mtak.hu/4519/1/MatematikaiTermTudKozlemenyek_04.pdf
- 3 A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtárában (a továbbiakban: Sárospataki Nagykönyvtár) az albumból kivett két lap könyvtári jelzetei: Tb246 és Tb1123, belül a nyomat mérete a térképkeretig: 65,5x65,5 cm. Az önálló térképlap raktári jelzete Tb246/b. Összevetésként: az OSZK-ban négy eredeti példány található a vizsgált térképből, ebből kettő „vászonra vonva” és az eredeti albumból (térképpel együtt) két darab. A külön lapokon látható hajtogatás-nyomok szerint azok is albumokból kivett példányok lehetnek. Úgy vélem, a térképlapoknak az OSZK adatbázisában hibásan jelzik az MTA-hoz és Pesthez kötődő 1867-es dátumú kiadását, illetve ezek a jelzések is az albumba kötöttségét mutathatják, valamint nagy valószínűséggel a megadott méret sem pontos. A Sárospatakon őrzött anyag már csak ebből a szempontból is országos jelentőséggel bír.
- 4 A dedikációban törtvonal-szerű jellel szereplő számadat, 6/II vagy inkább 6/11. A kézírás hossza 13 cm, magassága 2 cm. További kutatást igényelne az értelmezése: lehet dátum (azaz 6. hó 11-e – de akkor miért nem az évszámmal egy sorban van?), de lehet a sokszorosító grafikai lapoknál szokásos

példányszám jelölés (ebben az esetben azt jelenti, hogy egy alkalommal 11 db készült a nyomatból és a 6. sorszámúról van szó.)

5 Szabó József: A Tokaj-Hegyalja földtani térképe. In: Rózsay József (közrem.) – Kanka Károly – Rómer Flóris (szerk.): A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1865. augusztus 28-tól szeptember 2-ig Pozsonyban tartott XI. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Wigand Károly Frigyes, Pozsony, 1866. (a továbbiakban: MOT) 231. o. = <http://real-eod.mtak.hu/1336/>

6 Uo.

7 Szabó József, Török István (szerk.): Tokaj-hegyaljai album. Tokaj-Hegyaljai Bormívelő Egyesület és Vay Miklós, Pest, 1867. Négy nyelven (magyar, német, francia, angol); 185 o., 22 tájképi fekete-fehér kőrajz, 1 színes, litografált térkép. Az album lapjait nyomtatta Emich Gusztáv, Budapest, 1867; 21 tájképet természet után rajzolt és köre átrajzolta Keleti Gusztáv, a tájkép-lapokat nyomtatták: (özvegy) Fuchs Györgyné műintézete, München; a belső címdalton szereplő kompozíciót rajzolta Keleti Gusztáv, köre rajzolás és nyomtatás: Rohn és Grund, Pest, 1864; a térképet tervezte Szabó József, nyomtatás Bécs, Katonai Földrajzi Intézet, 1865; könyvkötő: Boldog Lajos, Pest. 2. o. (Megjegyzés: a szokásosnál sokkal részletesebben közlöm az album és a térkép adatait, hogy az összefüggések jól láthatók legyenek.)

8 Uo. 14. o.

9 Uo. 19–20. o.

10 Uo. 28. o.

11 Uo. 96. o.

12 Valószínűleg Láczy Szabó József (1823–1871 után) jogászról, sárospataki főiskolai lelkészről van szó.

13 Azaz: Trautsondorf/Trauczonfalva, 1904 óta Herceghút.

14 Szabó József: Tokaj-Hegyalja és környékének földtani viszonyai. Egy színezett földtani s szőlőművelési nagy térképpel. In: MTK, i. m. 242. o.

15 Az objektív-szubjektív (művészet – nem művészet) kérdéséhez szemlélésre ajánlom többek között: Bábur-náme (1550 k.) egyes miniaturái, például szarkafajták, barázdabillegetők és fecskék; Icones Plantarum Medicinalium (1779) ábrái; Vesalius anatómiai könyvének metszetei (1555).

16 A szöveg rövidítései kiírva és lefordítva: Lithografirt im Kaiserlich-Königlich Militärgeographisches Institut in Wien, azaz: A litográfiai nyomtatás készült a Császári-Királyi Katonai Földrajzi Intézetben, Bécsben. A szöveg mérete igen szerény, mintegy 2 mm x 65mm.

17 A borgeológiai térkép címszövegének idegen nyelvű fordításaiban az ampelográfia szóra ismerhetünk rá. A szőlőművelés szó a térképen angolul ampelographical map, németül ampelographische karte, franciául carte ampélographique szavakkal szerepel. Említésre méltónak tartom, hogy ez pontatlan szóhasználat, hiszen az ampelográfia tudománya a szőlőfajták leírásával, jellemzésével foglalkozik. A térkép azonban a szőlőművelés részét képező kőzet- és talajfajtákról szól, illetve a szőlőterületeket jelöli és nem a fajtákat. Így például angolul viticulture vagy viniculture (map), németül weinbau(karte), franciául viticulture vagy (carte) viticole lenne az alkalmas fogalom – legalábbis ma ezt így fordíthatnánk. (Természetesen ezzel a jegyzettel nem kívánom a térkép értékét kisebbiteni.)

18 Vö. Jankó Annamária: Magyarország katonai felmérései. II. A második katonai felmérés (1806–1869), é.n. 48/a ábra. = <https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Janko-janko-annamaria-magyarorszag-katonai-felmeresei-1/a-cd-n-megtekintheto-mellekletek-3A2/48a-a-magyar-kiralysag-felmeresi-terkepeinek-128-800-szelvenybeosztasa-a-ii-katonai-felmeres-idejen-feltuntetve-az-egy-szelveny-felmeresene-42C/#Janko%5ECD48a>

19 Ua. = <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Janko-janko-annamaria-magyarorszag-katonai-felmeresei-1/ii-a-masodik-katonai-felmeres-18061869-12D/>

20 Haidinger Vilmos: A cs. kir. birodalmi földtani intézet Bécsben 1865-ben. In: MOT. i. m. 228. o.

21 Timár Gábor – Molnár Gábor – Székely Balázs – Biszak Sándor – Varga József – Jankó Annamária: A második katonai felmérés térképszélvényei és azok georeferált változata. Arcanum, Budapest, 2006. 40. o. = https://www.arcanum.com/media/uploads/mapire/pub/mkf_booklet.pdf

22 Szabó József, i. m. in: MTK, 255. o.

23 Szabó József, i. m. in: MOT, 231. o.

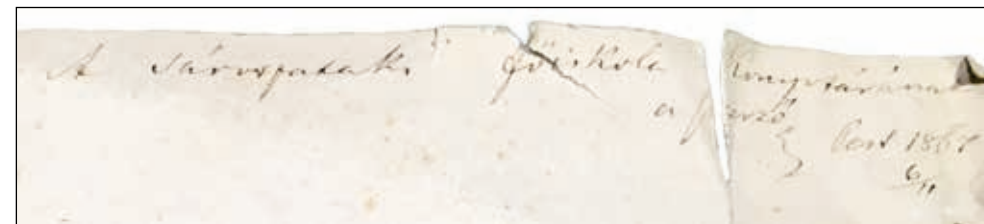
24 Szabó Józsefet tünteti fel a térkép rajzolójaként például a Demeter Zoltán Alapítvány (Tokaj Alapítvány) a honlapján a faksimile kiadásukkal kapcsolatban a Tokaj-hegyaljai album bemutatásakor.

- 25 Szabó József, i. m. in: MOT, 231. o.
- 26 Pápay Gyula – Klinghammer István – Török Zsolt: Kartográfiatörténet. Eötvös Kiadó, Budapest, 1995. = <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/kptkonyv/konyv.htm>
- 27 Uo.
- 28 Jankó Annamária, i. m. II. 6. 1. 3.
- 29 Szabó József, i. m. in: MTK, 231–232. o.
- 30 Vö. <http://monstone.hu/Kirandulas/Kepek/Magyarazo/riolit.html>
- 31 Szántó Tibor: A betű. A betűtörténet és a korszerű betűművészet rövid áttekintése I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. I. kötet, 111. o.
- 32 Vö. például a Wenckheim-palota, ma Szabó Ervin Könyvtár = <http://www.kitervezte.hu/epuletek/kozepulet/szabo-ervin-konyvtar-wenckheim-palota>; neorokokó karakterű íróasztal, Iparművészeti Múzeum, Budapest, bútorgyűjtemény = <https://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/iroasztal/26270?n=1146>; neobarokkos vasrács, Iparművészeti Múzeum, rajz- és tervgyűjtemény = https://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/rajz-vasracs-illusztacio-a-muveszi-ipar-szamara/39019?n=155&order=maker_desc; és számos egyéb műtárgyféleség.
- 33 Szontagh Tamás: Dr. Szabó József = Vasárnapi Újság, 30. évf. 30. szám, 1883. július 29.
- 34 Vö. Hágen András: Szabó József (1822–1894) emlékére. A szaknyelvújító és a magyar közettan megalapítója = Magyar Tudomány, 183. évf. 12. szám, 2022. december, 1603–1613. o.
- 35 Dr. Koch Antal: Szabó József. (1822–1894) = Földtani Közlöny, XXV. kötet, 9–10. füzet, 1895. szeptember–október, 177–206. o.
- 36 Szabó József: Ásványtan. Felsőbb tanításra és gyakorlati használatra. Franklin Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1893. = <https://mek.oszk.hu/23100/23153/23153.pdf>
- 37 A Tokaj-hegyaljai album külső borító és térkép nélküli anyaga a Magyar Elektronikus Könyvtárból letölthető: <https://mek.oszk.hu/23100/23186/23186.pdf>
- 38 Dr. Koch Antal, i. m. 193–199. o.
- 39 Vö. Földtani Közlöny, XXXVIII. kötet, 6. füzet, 1908. június; CXVI. kötet, 2. füzet, 1966. április–június
- 40 Horkay László: Közincsek. Sárospatak szobrai, domborművei, emléktáblái. Sárospatak, 1997. 174–175. o.
- 41 A külön nem jelzett fényképeket a szerző készítette 2017–2023-ban: 1., 2., 3., 6–10., 15–16., 18. Közlés a könyvtárak engedélyével.
- 42 Sárospataki Nagykönyvtár, Tb246/b
- 43 Fotó: Asztalos József 2022, Sárospataki Nagykönyvtár
- 44 Magyarország térképe a 17. századból. Amstelodam. 17. sz. Joannes Janssonius. Forrás: Sárospataki Nagykönyvtár, Tb69.
- 45 Hegyek, Folyók, Útak's nevezetesb Helységjegyek' átnézete, Magyarország's Erdély' Földabroszához. Kiadta: Schedius Lajos. Pest, 1838, Eggenberger és Heckenast. Forrás: Sárospataki Nagykönyvtár, Tb124.
- 46 Forrás: Sárospataki Nagykönyvtár, Tb256b.
- 47 Lampel R. Könyvkereskedése, Wodianer F. és Fiai Részvénytársaság, Budapest, 1906. Forrás: eredeti kiadvány a Tokaj-Hegyalja Egyetem (a továbbiakban: THE) Könyvtárában, jelzet: 912 N25. A magyar-rajz rajzok „A térképrajzolás” című fejezetből valók.)
- 48 Forrás: https://map.mbfisz.gov.hu/fdt_alapszelvenyek/
- 49 Forrás: Sárospataki Nagykönyvtár
- 50 Forrás: https://map.mbfisz.gov.hu/terkepekamultbol/Szabo_1865/
- 51 Forrás: Szántó Tibor, i. m. I. kötet, 113. o.
- 52 Hand Atlas über alle Theile der Erde und über das Weltgebäude. Herausgegeben von Adolf Stieler. Gotha, Justus Perthes, 1870 körül. Forrás: THE Könyvtára; leltári jelzés folyóírással, áthúzva: L. 21. 1894., alatta másik jel: F. 20. Kézi színezésű rézmetszet. Spanien und Portugal N°139. Asia N° 39)

(A tanulmányban hivatkozott internetes források utolsó megtekintése valamennyi végjegyzetben egységesen: 2024. április 30.)

Az ábrák címeit lásd az 50. oldalon!

1. ábra

2. ábra

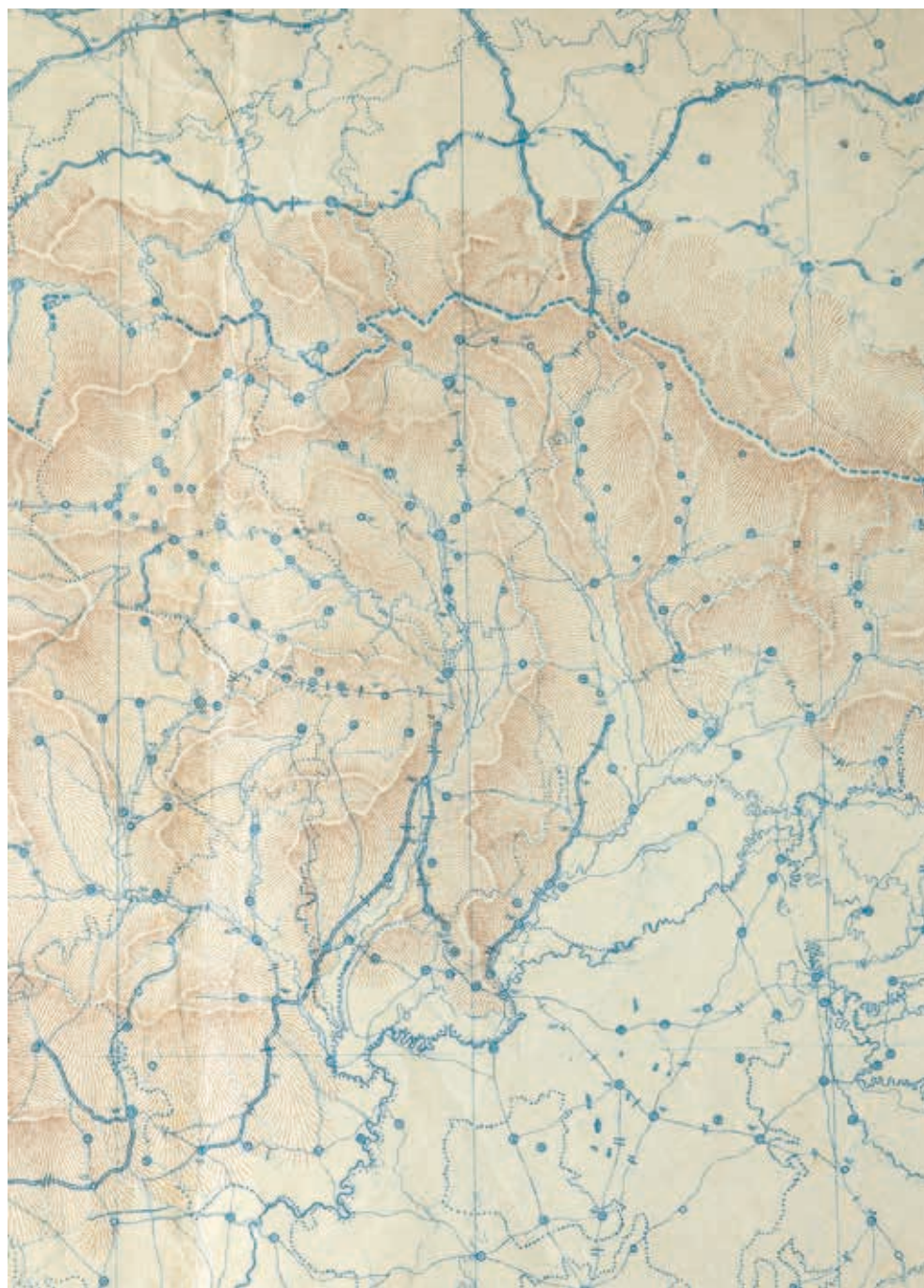
5. ábra

55

6. ábra

7. ábra

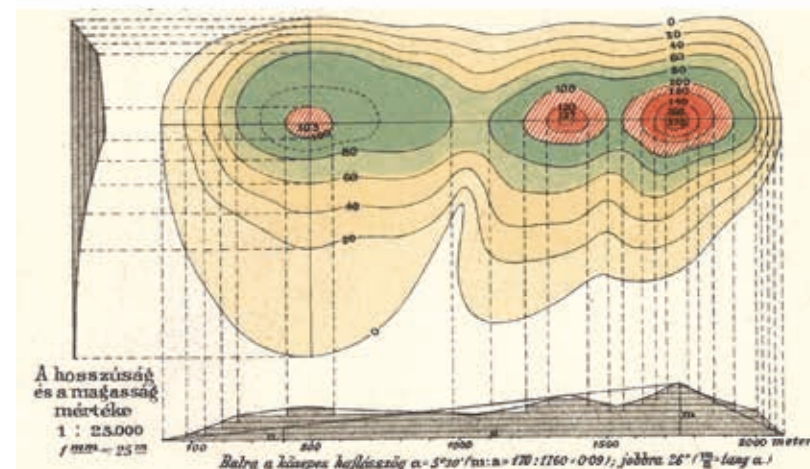
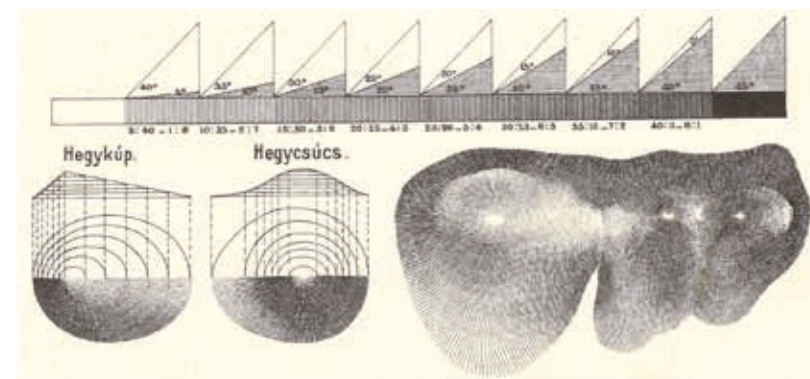

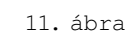
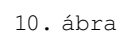
8. ábra

9. a ábra

9. b ábra

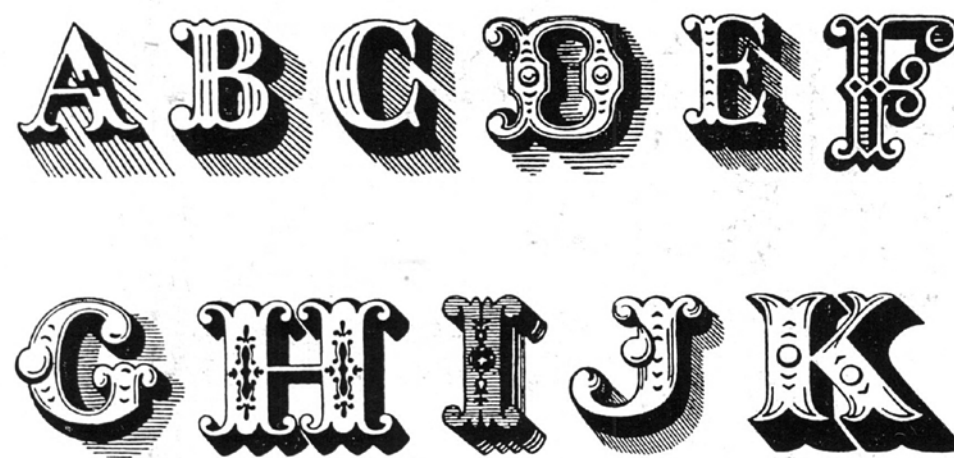
12. ábra

13. a ábra

13. b ábra

14. ábra

15. a ábra

15. b ábra

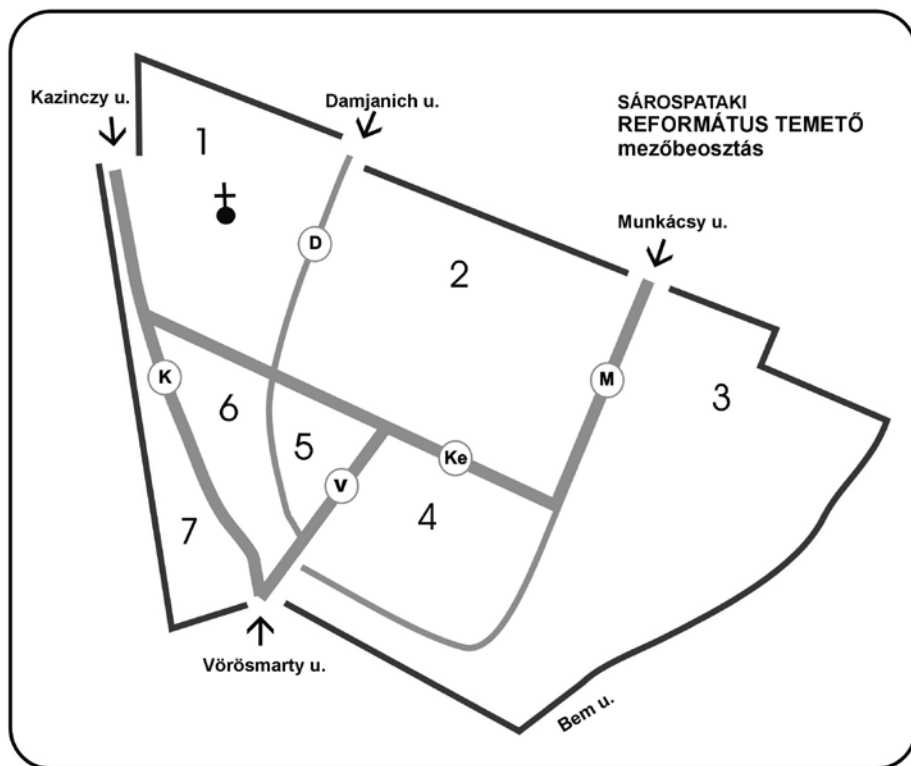
A sárospataki református temető neves lakói

Beszélgetés Sipos Istvánnal, 2005 (részlet)

Az új évezred első évtizedének derekán kerültem közelebbi kapcsolatba a mindig jól öltözött, mosolygó arcú Sipos István (1934–2024) tanár úrral a helyi polgári kör összejövetelein, ahol a társadalmi helyzetért aggódó emberek találkoztak meghányi-vetni a hazai világ dolgainak állapotát. A Sárospataki Református Kollégium egykori diákja, majd több mint három évtizeden át biológia-kémia szakos gimnáziumi tanára volt, emellett a Sárospataki Református Egyházközség presbitere és főgondnoka. A helyi közéletből egyébként általam már régről ismert és tisztelettel övezett tanár úr ezeken az eseményeken ritkán szólt, de akkor nyugodtan, összeszedetten, lényegre törően, amire érdemes volt odafigyelni. Különösen, amikor mondandóját anekdotákkal színezte vagy Sárospatak régi kiválóságaira mint példákra hívta fel a figyelmet. Széles látóköre, tájékozottsága, műveltsége rokonszenvet ébresztett. Alkalmi beszélgetéseink során szóba került a református temető is, amelyet jól ismert.

Azokban az időkben – különféle indíttatások okán – már szorgosan tevékenykedtem a temető adatolt felmérésén, amely „Éltető temető” elnevezéssel egy fényképes lajstrom albumba rendezését célozta. Megkérdeztem tőle, gazdagítana-e azzal, hogy megosztja velem ez irányú ismereteit, amelynek készséggel és barátságosan eleget tett. Ennek a beszélgetésnek a részeredményét osztom most meg ezzel az egyelőre fióklakó írással. Ily módon is tisztelettel emlékezem a 2024. január 30-án elhunyt tanár úr emléke és egyúttal a pataki „Házsongárd” előtt. A hangfelvétel 2005. június 30-án készült séta közben, a sárospataki református temetőben.¹

A sárospataki református temető helyszínrajza

Sipos István: (*Emődy Dániel és a tőle jobbra fekvő Kun Pál sírja előtt*) Elnézést, hogy ha többet mondok, mint amennyi pusztán az adatok. Ugye, az rá van írva (*E. D. sírkövére*), hogy 1891-ben halt meg.

» **Emődy Dániel**² sírja. (6. mező, K mentén keletre.) A sírt kovácsoltvas kerítés övezi. A szürke gránit obeliszken arany színű vésett szöveg: „EMŐDY DÁNIEL jogtanár emlékére emeltették hálás tanítványai és tisztelői 1819–1891. fia BÉLA”

Kun Pál³ sírja. (6. mező, K mentén K-re, Emődy Dániel mellett jobbra.) Gondozatlan műkö síremlék. Szövege: „KUN PÁL FŐISKOLAI TANÁR 1842–1891”

SI: Az érdekes az, hogy mind a kettő ugyanabban az évben halt meg. Kun Pál – ő a gimnáziumnak volt igazgatója – és mind a kettőnek köze volt Kossuth Lajoshoz.⁴ Ő (*Emődy Dániel*) többek között – mert volt a *Pesti Naplónak*, a *Pesti Hírlapnak* is főszerkesztője –, valamikor a Petőfi baráti társaságába tartozott. Jóban volt Jókaival is. A fia, Emődy László – ő egyébként itt végzett jogakadémiát is, nem csak a közép-

iskolát – írta le apjának érdekes esetét Petőfivel, a *Kutyakaparó* című verse kapcsán. László Pesten volt jogász. Vagy 4-5 évig volt itt az édesapja tanár, aztán Pestre költöztek. Azt mondja Petőfinek Emődy Dániel: Sándor, hát ezt nem is te írtad, ezt a verset, hanem mit tudom én, melyik folyóiratban jelent meg, és mondott egy nevet, hogy ki írta. Tudniillik (*Emődy*) elszavalta egyből (*első hallásra*). Az egész társaság megdöbben és Petőfi se tudott mit mondani rá. Aztán elnevette magát Emődy és mondta, hogy most hallottam tőled először. Szóval, fantasztikus memóriája volt. Hasonló dolog történt vele akkor, amikor például itt volt egy angliai, angol születésű ember és odairányították hozzá a helybeliek, hogy na, ő tud angolul, vele lehet beszélni. Elbeszélgettek, és kérdezte az angol, hogy mikor járt utoljára Angliában? Azt mondja (*Emődy*): soha életemben. Azt mondja (*az angol*): így csak az tud beszélni angolul, aki angol születésű.

– *Hihetetlen jó iskola volt, amit ők végeztek abban az időben.*

SI: Igen. Még a *Kutyakaparó*val kapcsolatban – ezt is a fia írta le –, volt a második versszakban egy kifejezés, amit először úgy írt Petőfi, hogy: „nyújtja magát végig”. Azt mondta Emődy Petőfinek, hogy te Sándor! Hát én nem javaslom, hogy ezt hagyd benne, mert ez germanizmus. Tudod, a német azt mondja, hogy én mosom magam; nem azt mondja: én mosakszom. Helyette azt javaslom, hogy azt írd, hogy „nyújtózkodik végig”, a „nyújtja magát” helyett. És Petőfi azt mondta: rendben van! Elfogadom, igazad van.

– *Szót fogadott.*

SI: Igen. Még egy érdekes dolog; ezt is a fia írta le. Emődy Dániel a Tisza családnál⁵ volt házitánító féle. Az öreg Tisza (*Lajos*) rettenetesen konzervatív ember volt, a szó igazi értelmében. Biztos ismered azt a történetet, hogy amikor gróf Vécsey Károly apjának, aki királyi kamarás volt, megmondták, hogy a fiát halálra ítélték, azt mondta: úgy kell neki, legalább most megtudja, mi jár annak, aki a császárára kezét emel! Szóval, körülbelül ilyen volt az öreg Tisza is. Gondolhatod, hogy mennyire ókonzervatív ember volt, ha Haynau megengedte neki, hogy belenézzen a titkos irataiba. Emődy Dániel a harminckét, vértörvényszék által elítélt magyar író között szerepelt,⁶ s azt mondta neki (*Haynaunak*) Tisza: ó, méltóságos uram, dehogy volt az a szegény író! Hát az csak írnok volt! És Haynau kihúzta. Így menekült meg (*Emődy*). Akkor Tisza Kálmán – mert ő tudta a rejtékhelyét – üzent neki, hogy most már előjöhet, mert el van intézve.

– *Erről van valami könyv?*

SI: A *pataki diákvilág anekdotakincsében* van leírva. Azt hiszem az első kötetében.⁷ Ő egyébként Kövy Sándor szintű jogtanár volt, jogász professzor. Fantasztikusan jó fej és nagyon sok ilyen anekdota fűződik hozzá. Nem tudom, említettem-e, hogy Kossuthhoz hogy kapcsolódik? Amikor a Kossuth-kormány Pestről Debrecenbe menekült, akkor a Közlönyt, a kormány lapját, ő szerkesztette. Tehát, ilyen módon. – *Ez nagyon komoly és szoros kapcsolat, tényleg. Nyilván nagyon jó tanár lehetett itt Patakon is.*

SI: Igen. Egyébként, olyan csendes, filozófus típus lehetett. Erdélyi Jánosnak⁸ talán a legjobb barátja volt. Mert Erdélyi is nagyon szeretett egyedül gondolkodni. Itt min-

dig zavarták, ha kiment a szőlőhegyre, ott is utána mentek, mert mindig vannak ilyen buzgó mócsing emberek. Aztán úgy rázta le őket – nagyon tetszett –, hogy kiírta a borházának az ajtajára: „E pusztá magányos helyet felkeresik a legyek.” Hát ezt nem sokan vállalták magukra, úgyhogy így szoktatta le az embereket.

– *Nagyon tetszetős ez a közvetlen nevelési és közlési dolog. És udvarias végső soron.*

SI: Hát, igen. Kun Pál pedig úgy kapcsolódik Kossuthhoz, hogy a 19. század végén írt a Kollégium egy levelet – amit a tantestület aláírt – Kossuthnak az emigrációba, és ő fogalmazta meg. Állítólag tizenhárom nyelven beszélt. S még egy – amit ma nagyra értékelnének –, hogy vallási szempontból rendkívül toleráns volt. Ezt az a diák írta le – szintén az említett könyvben van –, akivel megtörtént a dolog.⁹ Egy embert, a nevére már nem emlékszem, a 19. század második felében idehelyeztek Újhelybe, egy ilyen hivatalnokfélet, és a papa, noha római katolikus volt, nem oda íratta be a piaristákhoz, hanem átküldte a fiát ide (*a pataki református kollégiumba*). Minden személyes adatot be kellett diktálni, és mikor elérkeztek a valláshoz, akkor a gyerek elkezdett izzadni, és dadogott, hebegett-habogott, s akkor azt mondta neki Kun Pál: mondd csak ki fiam nyugodtan, hogy római katolikus vagy, mi ugyanis nem a vallást, hanem az embert nézzük! Azért mondom, hogy ezt ma nagyra értékelnék.

» Kiss Elek családi sírkertje. (6. mező, D ösvény mentén nyugatra.) Gondozatlan sírok, kovácsoltvas kerítéssel. Balról jobbra hat műkö síremlék helyezkedik el, a következő feliratokkal:

„GYÖNGYÖSI **Kiss Elek** bányamérnök Mávag igazgató 1891–1966”

„GYÖNGYÖSI **Kiss Elekné** sz. Dvoreki Koncsek Olga 1900–1978”

„GYÖNGYÖSI **Kiss Elekné** szül. Huszkalai Gizella 1868–1930. **Kiss Szilárd** 1888–1893”

„GYÖNGYÖSI **Kiss Elek**¹⁰ 1858 – 1945. Gyöngyösi **Kiss Pál** 1898–1941”

„Dr GYÖNGYÖSI **KISS ÁRPÁDNÉ ZSINDELY ILONA GABRIELLA** 1904–1946”

„GYÖNGYÖSI **Kiss Hilda** 1893–1976”

SI: Itt is van egy nevezetes ember. Ő (*Kiss Elek*) volt a tornatanár; akkor így mondták a gimnáziumban. Azt hiszem (*K. E. sírja mellett balra: Huszkalai G.*) ez a feleségének a sírja. Ez a fia feleségének (*Dvoreki K. O.*) a sírja, mert ott van az egyik fia (*Kiss Elek bányamérnök*) eltemetve. Egy másik fia pedig Kiss Árpád¹¹ volt. Ő szintén itt született és itt járt gimnáziumba. Kossuth-díjas akadémikus volt. Az a különleges érdeme, hogy a Lowry–Brönsted-féle savbázis elméletet¹² Magyarországon ő alkalmazta először, kémiai vonalon. Ennek az a lényege – egy mondat az egész; ma is tanítják általános iskolában, középiskolában, felsőfokon –, hogy amelyik anyag proton leadására képes, az sav, amelyik proton befogására képes, az pedig bázis. Tehát ez a lényege. 1923-ban született ez az elmélet. Kiss Árpádot még én is ismertem, és ami nincs leírva, sehol, egy olyan dolgot is elmondanék. Ő amellest, hogy kiváló kémiai szakember volt – amit bizonyít, hogy Kossuth-díjas akadémikus volt; több évig dolgozott külföl-

dön, külföldi egyetemeken, világhírű, akkori világhírű professzorok mellett –, amellest kiváló növényszakértő volt. Magyarországon a szederfajoknak (körülbelül 70 faj van Magyarországon) a legjobb ismerője. Ez a növényismeretben elég periférikus, de a gyűjteményét, amit a szedrekről gyűjtött – körülbelül egy szekrényre való növénygyűjtemény – felajánlotta a Kollégiumnak. Az akkori egyik gondnok, vagy mit tudom én, milyen tisztséget töltött be, hát, ilyen hülyeségre hivatkozva, hogy nincs hol tárolni, nem fogadta el. Ő akkor eléggé megsértődött. Szóval (*Kiss Elek sírkövére mutatva*) ez a Kiss Elek volt a papája. Tudod, hogy hol van ott a tanítóképzővel szemben a központi orvosi rendelő, az SZTK? Hát, a mögött van egy olyan zöld park.

– *Így van. Azon volt egy kis házikó.*

SI: A zeneiskola zöld épülete mögött.¹³ Abban a házban lakott Kiss Elek és ott született Kiss Árpád. Évek óta mondogatom, hogy – most már a polgári körnek fogom javasolni –...

– *Valamit ki kéne oda írni.*

SI:...hát egy táblát helyezzenek már el oda! A kutya nem tudja!

– *Nagyon sajnáltam, amikor lebontották, hogy miért nem hozzák helyre. Szép volt a kertje. Maga az épület is, annak ellenére, hogy már egy kicsit tönkrement, szép volt. Kár volt lebontani. Nem tudtam, hogy az ő háza volt.*

SI: Kiss Elek modern gondolkodású ember volt. Lehet, hogy ez nem tudatos dolog volt, de mai szemmel... Erőfelmérést csinált minden új osztályban. Tehát azt megállapította minden gyerekről külön-külön, hogy például a nyújtón hány húzózkodást tud megcsinálni, vagy hányszor tud felugrani, úgy, hogy a lábával a fenekét megüsse, satöbbi, és eszerint osztályozott. Tehát ehhez mérte a követelményeket.

– *A fényképe benne van abban a könyvben, amit Csajka Imre készített valamelyik éven.¹⁴ Az első olyan tornatanár Patakon, akinek ismerjük a nevét. Legalábbis az ő könyve szerint. Onnan indította a pataki tornatanítást.*

SI: Igen.

– *Hát, az tényleg nagyon meglepő. Ez már nem biztos, hogy Kiss Elekhez kapcsolódik, de vízilabdázás folyt a Bodrogon. Nagyon komoly vízi élet, hajó, kenu, kajak.*

SI: Igen. Még meglepőbb dolog, (...) hogy 1863-ban a Kollégiumnak a Bodrog túlsó partján fedett uszodája volt, úszómesterrel. 1854-ben, a négy alsóban – mert nyolc osztályos volt a gimnázium – a testnevelés kötelező tantárgy volt. 1859-ben megépült Magyarország első tornaterme ott az...

– *Iskolakertben...*

SI: Sokan azt hiszik, hogy az Iskolakertben, de nem. Az 1879–80-ban épült.¹⁵ Ez sokkal hamarabb: 1859-ben.¹⁶ Ott a gimnázium udvarán, egy kicsit a középső résznél, tehát ahogy kijövünk ott az ajtón, ott a lépcsőtől egy kicsit lefele, a Kossuth utca felé. Úgy hívták, hogy Testgyakorda. Ennek speciálisan az volt a feladata, hogy ott testnevelést folytassanak. Ez azért érdekes, mert a budapesti első felnőtt férfi tornaegyletnek a működési engedélyt 1863-ban, négy évvel később adták meg.

– *És az a fedett uszoda, az akkor a kispataki részen volt?*

SI: Igen, igen. Fából volt, leégett, és azért nem építették újjá.

– *Vajon melyik részen? Azt már nem lehet kinyomozni, hogy melyik részen volt, körülbelül?*

SI: Lehet, hogy a Nagykönyvtárban Dienes Dénes¹⁷ tudna erre vonatkozóan valamit mondani. De azt olvastam, hogy a diákétképzést is – mert nem a Mudrányban¹⁸ volt az első, hanem ott a Berna-soron,¹⁹ a legrégebbi épületrészben – már Comenius²⁰ az 1600-as években, amikor idejött, akkor forszírozta. Még valami ilyesmit mondott – nem tudom sajnos szó szerint idézni –, hogy a diákokat a lehető legnagyobb számban kell étkeztetésben részesíteni, hogy a szegények, ínséges helyzetük miatt – hát nem így írta, de ez volt a lényege – nehogy arra (az evésre) fordítsák a figyelmüket, a tanulás helyett.²¹ Ezt a diákétképzést is, meg az uszodát is főleg Antalfi – talán János volt a keresztnéve, azt hiszem, jogász volt²² – forszírozta. Kiss Elekről még annyit szeretnék elmondani, hogy nem ez volt eredetileg a fő szakja. Lényegében biológus volt, és ő fedezte fel a Pogány-kúton²³ az egykori ősemlék települést, és ő írta le.²⁴ Így lett híres.

» **Apostol Pál**²⁵ sírja. (6. mező, Kiss Elek sírkertje közelében északra.) Az obelisztk formájú sírkőt kovácsoltvas kerítés veszi körül. Sírfelirat: „örök nyughelye APOSTOL PÁL VIII^{dik} gimn. osztályu tanulónak szül. 1880 aug. 6. m.h. 1898 nov. 22. Nolliter ossa cubent *Multis ille nobis flebilis occidit*”

SI: Egy diák van eltemetve. Tizennyolc éves, nyolcadikos gimnazista. Apostol Pál. Az érdekessége, hogy ugyanígy hívták az egykori egyházkerületi püspököt.²⁶ A ’48–49-es szabadságharc leverése után, az osztrák hatóságok azt kérték, hogy az egyházkerület adjon ki erkölcsi és politikai bizonyítványt a tanárokról, meg a diákokról, mert honvédek bujkálnak diákok álarcá mögött, mondván. Ezt az akkori püspök, Apostol Pál megtagadta. Többek között ezzel utasította el, hogy „Tanáraink tekintélye és becsülete ellen vétenénk, ha felelős politikai és erkölcsi bizonyítványt adnánk elő”.

– *Karakán ember volt.*

SI: Igen. Valamikor ő is itt volt diák.

» **Pálkövi Antal**²⁷ sírja. (5. mező, Ke mentén délre, Szinyei Gerzson sírkertjével szemben.) Közös, bekerített, ápolatlan sírkertben három síremlék látható. Középen Dr. Pálkövi Antal öntöttvas síremlékéről a felirat hiányzik. Balra: **Kálniczky Benedek**.²⁸ Sírfelirata: „Kálniczky Benedek Juliana 1786–1861”
Jobbra **Dr. Pálkövi Antalné**. Sírfelirata: „Dr. PÁLKÖVI ANTALNÉ KÁLNICZKY TERÉZIA 1823–1902”

– *Három sír is van egymás mellett, és van ott egy öntöttvasból készült, rajta kokárda. De azon nincs fölirat, és azt nem tudtam megfejtetni. Biztos valami negyvennyolcas.*

SI: Ez a középső tudod kicsoda? Ez Pál...

– *Pálkövi.*

SI: Az a Pálkövi Antal, akinél Petőfi megszállt. És azért nem találtad a feliratát, mert az egész síremléket, a nevét tartalmazó résszel együtt vasgyűjtés alkalmával ellopták, és pont az nem került vissza. Úgyhogy ez már nagyon szükségeltetik, hogy felírják. Ez (a baloldali sírkőre mutat) a Kálniczky Benedek viszont, az apósa (Pálkövi Antalnak), ez (a jobboldali sírkőre mutat) az anyósa.²⁹ Kálniczky Benedek szintén tanár volt a Kollégiumban, és azzal a (hátra fordulva, fürkészve a Somosi sírt) Somosi Jánossal,³⁰ hát...

– *Valahol amarra van a síremléke, az is öntöttvasból van.*

SI: Igen, a legnagyobb vas.

– *Annak is ellopták.*

SI: Az ledőlt, leesett. Azt hiszem, hogy eltették, hogy el ne vesszen.

– *Jaj, de jó. Mert én már nem találtam.*

SI: Kálniczky Benedek Somosi Jánossal együtt, itt Patakon, kiadta a Károli Gáspár fordításában született *Újszövetséget* és az egész *Bibliát*.

» **Panka Károly**³¹ sírja. (6. mező, Apostol Pál nyughelye és a Bálint-sírkert között.) Kis fatábla jelzi az egyébként gondozott sírt, rajta szabványos vaslemezrel, amelyen a következő felirat olvasható: „ITT NYUGSZIK dr. PANKA KÁROLY 1882–1970 BÉKE PORAIRA”.

SI: Panka Károly azért érdekes, mert ő volt a PADOSZ első elnöke.³² Már mondtam a mai nagyfőnöknek, hogy elég szegény, hogy egy ilyen embernek ilyen síremléke van. Mondta, hogy feltétlenül fognak változtatni rajta. Még egy érdekessége van: nem csak a Pataki Diákok Országos Szövetségének az első elnöke volt, ő szerkesztette *A pataki diákvilág anekdotakincsét*³³ is, és a két világháború között a magyar parlament főkönyvtárosa volt.

– *Azért ő se lehetett akárki.*

SI: Hát, igen.

– *Él ma is Panka, Patakon.*

SI: Igen, az unokája. Az egyik unokája az most is él. Ez pedig a másik unokája, Panka Gyula. Igen. Ő akkor volt, azt hiszem, harmadikos gimnazista, mikor én idejöttem kezdő tanárnak.³⁴ Szóval, ez az én véleményem, ez nem méltó!

– *Ez nem. Ez valóban nem.*³⁵

» **Bálint József**³⁶ sírja. Bekerített sírkert több síremléssel. (6. mező, K mentén keletre) A faragott faoszlop felirata: „Bálint József festőművész 1886–1957”
Bálint Dezső³⁷

SI: Bálint József azért érdekes, mert Sárospatakon ő volt a legnagyobb festőművész, a leírások szerint, eddig. Egyébként ő volt ’45-ben a rajztanárom. Bálint Dezső nem csak esperes volt, hanem Buza Jánossal³⁸ együtt – aki több tankönyvet is írt, majd meg fogom mutatni a síremlékét, az egyházközség főgondnoka volt – tehát, ők ketten, Bá-

lint Dezső, meg Buza János tervezték meg a temető fásítását. Sőt, Buza János – biológia tanár volt, akkor természetrajz tanárnak hívták – tervezte az Iskolakert fásítását.

– *Ez körülbelül a múlt század...*

SI: A múlt század végén volt.

– *Tehát a 19. század végén.*

SI: Igen. Mert a fia, Buza László³⁹ jogászprofesszor volt, a '910-es években itt kezdte Patakon. Aztán elment Kolozsvárra, Trianon után pedig Szegedre. A nemzetközi jognak volt professzora. Ő vezette a pesti tanszéket is, úgyhogy Szegedről repülőgéppel járt fel Pestre.⁴⁰ És azért is ismerem elég jól, mert a feleségemnek rokona. Az öreg 80 éves korában is minden évben meglátogatott bennünket. Mint akit a skatulyából húztak ki, úgy jött mindig. (...)

– *Bálint Józsefnek láttam akvarelljeit. Nem sokat, néhányat, nagyon érzékeny, nagyon finom kis munkák. Azt hiszem, hogy a tanítóképzőben is van vagy kettő, de a legtöbb bent van a Gyűjteményekben,⁴¹ Eszternél.⁴² Nos, róla is nagyon kevesen tudnak. Én is csak ennyit tudok, amit most mondtam. Sajnos.*

SI: Hát, elég szomorú dolog, hogy ő aztán az ivásnak adta a fejét és elég sokat ivott. Jó párszor ittasan jött be órát tartani. (...)

» **Ivanka Sámuel**⁴³ sírja. (6. mező, K mentén keletre, a második sorban) Négy-szögletes szürke márvány obeliszk, rajta ez olvasható: „IVÁNKA SÁMUEL ÉNEK ÉS ZENETANÁRNAK TISZTELŐI ÉS BARÁTAI SZÜL. 1826 MEGH. 1886”

SI: Ivanka Sámuel volt az első olyan zenetanár, aki a református templomban az orgonát tudta használni. Állítólag a környékbeli kántortanítókat berendelte, és tanfolyamot tartott nekik arról, hogy ne ilyen rétes-nyújtós stílusban énekeljék az egyházi énekeket, hanem, kicsit ütemesebben, gyorsabban. Elég messziről, Békés megyéből jött ide, Patakra.

– *Ő zenetanár és kántor?*

SI: Azt hiszem, kántor is volt, igen.

» **Kovács Ferenc**⁴⁴ műkő sztéléje. (7. mező, Sipniewsky sírja mögött). Sírfelirata: „KOVÁCS FERENC ELŐKÖNYÖRGŐ 48 AS HONVÉD TANÍTOTT 52 ÉVET SZÜL. 1831 IV. 1. MEGH. 1906 VII. 9. ÉS NEJE SZ. SZAKÁCSI ESZTER ÉLT 80 ÉVET”

Both József sírköve Kovács Ferencétől jobbra. Felirata: „idősb BOTH JÓZSEF szül: 1850 szept 20 Megh: 1917 Aug 19 én”

SI: Ez a síremlék önmagáért beszél. Azért érdekes, mert '48-as honvéd volt.

– *Kovács Ferenc?*

SI: Kovács Ferenc. Both Józsefnek volt az apósa.⁴⁵

– *Érdekes ez a kifejezés, hogy „előkönyörgő”.*

SI: Az előkönyörgő azt jelenti, hogy ahol nem volt pap, ott ő olvasta fel a *Bibliát* és prédikált. Tanító volt, de helyettesítette a papot. (...)

» **Ujszászy Kálmán**⁴⁶ fekete gránit síremléke. (1. mező, Ke mentén északra, K mentén keletre, a 2. sorban) Felirata: „DR. UJSZÁSZY KÁLMÁN TEOL. TANÁR 1902 – 1994”

SI: Ujszászy Kálmán bácsit biztos ismerted személyesen is.

– *Igen. Kálmán bácsit, Ica nénit.*

SI: Kálmán bácsiról biztosan tudod azt, hogy ő indította el (...) a népfőiskolát, meg faluszemináriumot. (...) Kálmán bácsi volt Szabó Zoltán⁴⁷ első számú támogatója a tehetséggondozásban. (...) Móricz Zsigmond⁴⁸ írta, hogy „Patakon kaptam azt a szellemet, amely az egyetlen lehetőség arra, hogy a helybe értek segítséget nyújtsanak a reménytelen helyzetben fekvő buborékoknak. Nem kell ehhez sok, néha csak annyi, hogy egy nádszállal valaki megpiszkálja a mocsárüledéket, s a buborék felszáll. Ezt a mocsárfenék bányászást tekintem a Sárospataki Kollégium legnagyobb, legnemzetibb munkájának.”⁴⁹

– *Gyönyörű. Ez gyönyörű!*

SI: Nekem annyira tetszenek ezek a mondatok, hogy akaratlanul is megtanultam.

» **Gyönös Gyula**⁵⁰ sírja. (6. mező, K és Ke találkozásánál, Ke mentén délre) Hanyatt felé dőlő, gazdátlan sírkőlap. A felirat: „*Itt nyugszik az Úrban felejtethetlen gyermekünk GYÖNÖS GYULA SZÜL. 1883 DECZ. 18 MEGH. 1899 OKT. 14 Mint VI. gymn. tanuló Béke poraira*”

SI: Egy 16 éves diák, hatodikos gimnazista volt, amikor meghalt, Gyönös Gyula. Úgyhogy szerintem (...) talán a legszomorúbb sír, mert annyira el van hanyagolva. Biztos nincsenek már leszármazottai vagy rokonai.

– *Erre meg nem figyeltem itt fel eddig. Valahogy olyan szolidan, csendben húzódik meg a fa alatt.*

» **Vass Imre**⁵¹ sírja (1. mező, ravatalozótól délre, Somossi János öntöttvas obeliszkje mellett.) A felirat: „*ITT NYUGSZIK VASS IMRE Gömör megyei és 48-as hadimérnök, Agteleki barlang feltalálója és ő készítette a Dorozsmai sánczot. ÉLT 68 ÉVET. MEGH. 1863 MÁRCZIUS 20-ÁN. Béke hamvaira. Emeltette szerető lánya Ilku 1906*”

SI: Megint olyan sírokat mutatok, amire azt mondom, hogy méltatlan. Ott lehet látni azt a nemzetiszín szalagos sírt. Ő Vass Imre, aki eredetileg földmérő mérnök volt. Ő készítette az első térképet az aggteleki cseppkőbarlangról, ezen kívül felfedezett egy körülbelül 17 km-es szakaszt. A '48–49-es szabadságharcban pedig több helyen, például Budavár visszavételénél, úgynevezett véderőművet tervezett és építtetett.

Gondolom, olyasmi lehetett, mint ma a lövészárók. Ma is úgy nevezik a történészek, hogy Vass-sánc.

– *Ő is azért került ide, mert pataki származású vagy itt volt diák?*

SI: Itt volt diák. Ez *(a hadmérnök sírja mellettiekre mutatva)* a fiának⁵² a sírja, ez pedig a feleségének⁵³ a sírja. És ez a sír Ellend József⁵⁴ – én még emlékszem rá – talán *(Vass Imre)* unokájának, vagy a dédunokájának a férjéé, Kolozsvárról került ide tanárnak. Vass lány volt mindenestre a felesége.

» **Szeremley Gábor**⁵⁵ bekerített szürke gránit obeliskje (1. mező, a Somosi öntöttvas síremléke mellett). Felirata: „Dr. SZEREMLEY GÁBOR theologiai tanár 1807–1867”

SI: Somosi János sírján kívül Szeremley Gábor síremléke érdekes. Ő volt a második magyar professzor, aki a bécsi egyetemen tanított. Az első is pataki volt, úgy hívták, hogy Patay János.⁵⁶ Csak ő 21 évig volt, ha jól emlékszem, Bécsben, ő *(Szeremley)* pedig mindössze öt évig. Aztán visszajött ide és Erdélyi Jánossal és Hegedűs Lászlóval⁵⁷ – aki szintén tanított a teológián, egyébként esperes volt – hárman indították el a *Sárospataki Füzetek* című kiadványt 1857-ben. Ugyanabban az évben indult a tanítóképző is, szintén ennek a gárdának a közreműködésével. Volt olyan időszak, a 19. század végén, amikor Patakon három újság is volt. (...) Nem véletlenül írta azt Mórícz Zsigmond az egyik beszédének a legvégén, hogy: „Tisztelettel és hódolattal köszöntöm azért a szent falakat, hálával és örömmel üdvözlöm az emlékeket és az itt folyt határtalan jelentőségű kultúréletet, amely mindenkire, aki valaha itt tanult, dolgozott és álmodott, csak nemes és felemelő hatást gyakorolt.”⁵⁸ Ha más városban vagy iskolában csak egy ilyen író lett volna...!

– *Bizony-bizony! És itt meg hány volt? Sok!*

SI: Itt meg a bőség zavarával küszködünk, ahogy mondják.⁵⁹

(Az interjút készítette és közléteszi Fazekas Balogh István)

Jegyzetek

1 A közlés során az élőbeszédből adódó szóismétléseket és szófordulatokat elhagytuk. Az érdemi információt nem tartalmazó szövegrészeket helyén (...) jelzés áll. A szöveg megértéséhez szükséges kiegészítéseket dőlt betűs, zárójeles betoldással jeleztük. A nevekhez, eseményekhez és egyes megállapításokhoz az általunk indokoltan tartott esetekben lábjegyzetet fűztünk.

2 Emődy Dániel (1819–1891) jogakadémiai tanár Sárospatakon. Az 1848-as márciusi ifjak egyike, Petőfi és Jókai barátja. Író, jogi író, költő, újságíró, a Pesti Hírlap és a Pesti Napló belső munkatársa.

3 Kun Pál (1842–1891) nyelvtudós, sárospataki főgimnáziumi, majd bölcsészeti akadémiai tanár. Németet és franciát tanított.

4 Kossuth Lajos (1802–1894) pataki jogakadémiai diák, Magyarország kormányzója.

5 Tisza Lajos (1798–1856), politikus, országgyűlési követ, Bihar vármegyei ispán, császári és királyi kamarás. Tisza Kálmán apja.

6 Emődy Dániel a forradalmi kormány hivatalos lapjának felelős szerkesztője volt, ezért Haynau őt is a kivégzendők listájára tette, mint politikai író.

7 A pataki diákvilág anekdotakincse, I. kötet. Komáromi János közreműködésével szerkesztette Panka Károly. Kiadja a Sárospataki Diákok Országos Szövetsége, Budapest, 1927. 109. o.

8 A kiskaposi születésű Erdélyi János (1814–1869) pataki diák, költő, lapszerkesztő, esztéta, filozófus, népköltési gyűjtő, az MTA tagja, a Kisfaludy Társaság titkára, a Nemzeti Színház igazgatója, a sárospataki főiskola tanára volt.

9 Az eset Radvánczi Novotny Lajossal történt, lásd: A pataki diákvilág anekdotakincse, I. kötet, i. m. 185–186. o.

10 Kiss Elek (1858–1945) pataki tornatanár, ezen kívül természetrajzot és mennyiségtant tanított. Sárospatak környékének régészeti kutatója, a Pogány-kúti őskori leletek feltárója, publikálója.

11 Kiss Árpád (1889–1968) pataki diák, Kossuth-díjas kémikus, az MTA levelező tagja, a szegedi egyetem professzora és rektora.

12 Johannes Nicolaus Brønsted dán kémikus (1879–1947), a sav-bázis párok definiálásával megújította Arrhenius ionelméletét.

13 Az ún. Pavletits-ház, amely átmenetileg zeneiskolaként is működött, de a beszélgetés idején a Nevelési Tanácsadó kapott helyet benne.

14 Csajka Imre (1945–2003) gimnáziumi és tanítóképző főiskolai testnevelő tanár Sárospatakon. Könyve: Kis pataki sporttörténet. Sárospatak, 2002.

15 A Walland Ernő és Bódogh Károly által tervezett tornacsarnokot 1878 októberében adták át.

16 Erdélyi János 1857/58. tanévi közigazgatási jelentésében olvasható, hogy az Antalfi János gimnáziumi tanár által szorgalmazott „testgyakorló” 1858 júniusában nyílt meg.

17 Dienes Dénes református lelkész, egyháztörténész, a SRK Tudományos Gyűjteményeinek igazgatója, egyetemi tanár.

18 Mudrány András végrendeleti hagyatékából tápintézet céljára emelt és 1907 szeptemberében átadott épület a mai Táncsics és Comenius utca sarkán.

19 A Református Kollégium legrégebbi épülete, az udvarán álló, 1771–72-ben épült Berna-sor, ma Iskolatörténeti Múzeum.

20 Johannes Amos Comenius (1592–1670), a pataki Kollégium tanulmányi vezetője, korszerűsítője 1650–1654 között. Az újkori pedagógia nagy alakja, pedagógiai reformátor, pedagógiai és teológiai író, tankönyvíró.

21 Comenius erről a De rerum humanarum emendatione consultatio catholica (Egyetemes tanácskozás az emberi viszonyok megjavítására) című művében írt.

22 Antalfi János (1828–1885) pataki diák és jogtanár. Pedagógiai író, ügyvéd, iskolapolitikus, a kollégiumi tápintézet és uszoda megszervezője.

23 Herceghút határában lévő forrás, amelynek mondját Tompa Mihály versben (Pogány-kút) örökítette meg.

24 Vö.: Kiss Elek: Pogánykúti ős-embertelep = Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez, 2. évf. 1896. 1. szám, 1–3. o., 1896. 2. szám, 33–36. o.

25 A varbói születésű diák influenzában hunyt el. Apja Apostol Mihály varbói lelkész, anyja Bach Katalin.

26 Apostol Pál (1787–1860) református püspök, egyházi író.

27 Pálkövi Antal (1816–1862), eredetileg Palkovics. ’48-as szabadságharcos, pataki tanár, teológiai író, történész, tankönyvíró.

28 Kálniczky Benedek (1786–1861) kollégiumi tanár, egyháztörténész, szótárkészítő. Bizonytalan olvasat: Juliana.

29 Itt szóbotlás történt. A harmadik, jobboldali sírkő Dr. Pálkövi Antal feleségéé, amit a sárospataki esketési anyakönyv 1844. július 30-ai dátummal megerősít.

30 Somosi (Ködöböcz) János (1783–1855) pataki diák és tanár, teológiai író, szótárkészítő, nyelvész, az MTA tagja.

31 Panka Károly (1882–1970) pataki diák, jogász, szakíró, újságíró, az országgyűlési könyvtár könyvtárosa, utóbb igazgatója.

32 Az 1928-ban megalakult Pataki Diákok Országos Szövetségének elnöke Kazinczy Gábor ny. kúriai bíró volt. Panka Károly a PADOSZ Budapesti Egyesületét vezette, amely Pataki Diákok Szövetsége néven 1921-ben kezdte meg működését és 1929-ben lett a PADOSZ fiókszervezete.

33 A pataki diákvilág anekdotakincse, I. kötet, i. m.; A pataki diákvilág anekdotakincse, II. kötet. Komáromi János közreműködésével szerkesztette Panka Károly. Kiadja a Pataki Diákok Országos Szövetsége Budapesti Egyesülete, Budapest, 1930.

34 Azaz: 1957-ben.

35 Időközben Panka Károly fedett síremléket kapott. A műkö sztlén ragasztott gránitlap tartalmazza az ezüstsínű feliratokat: „PANKA GYULA 1944–2003 DR. PANKA KÁROLY 1882–1970 ÉS NEJE BARNA IRMA 1886–1968 BÉKE PORAIKRA.”

36 Bálint József (1886–1957) festőművész. Bálint Dezső református lelkész fia, pataki diák. 1909-ben végzett a Mintarajztanoda és Rajztanárképezdében, a mai Képzőművészeti Egyetem jogelődjében. Reménytelen művészi próbálkozásai (München, Nagybánya, Nagyvárád) és az I. világháborús élményei (orosz front, hadifogság) után hazatérve, rajztanára örökébe lépett. Kielégítetlen alkotói vágya az alkoholba vitte.

37 Bálint Dezső (1850–1922) zádorfalvi, majd sárospataki református lelkész, zempléni esperes.

38 Buza János (1848–1912) kollégiumi tanár, természetrajzíró, tankönyvíró.

39 Buza László (1885–1969) pataki diák és jogtanár, később egyetemi tanár, nemzetközi jogász, a kolozsvári, majd a szegedi egyetem professzora.

40 Buza nem vezette a budapesti nemzetközi jogi tanszéket, viszont elnöke volt az MTA Jogtudományi Bizottságának (1960–1964) és a Magyar Jogász Szövetségnek (1959–1965), továbbá főgondnoka a Dunántúli Református Egyházkerületnek (1954–1963), valamint 1967-es fennállásáig alelnöke a Magyarországi Református Egyház kormányzó testületének, az Egyetemes Konventnek. Budapesti útjait e pozíciói indokolták.

41 Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Múzeuma.

42 Pocsainé Eperjesi Eszter lelkész, etnográfus, a Tudományos Gyűjtemények Múzeumának akkori igazgatója.

43 Ivánka Sámuel (1826–1886) pataki tanár, református egyházi énektudós, a protestáns énekkönyv reformátora, énektanár, énekezőkönyv és énektankönyv író.

44 Kovács Ferenc (1831–1906) sárospataki születésű jegyző, népiskolai tanító.

45 Kovács Ferenc előkönyörgő lánya, Kovács Emilia volt Both József felesége. Ennek a Both Józsefnek volt az apja Both István (1820–1887), '48-as szabadságharcos, akinek haláláról a Sárospataki Lapok is megemlékezett (VI. évf. 47. szám, 1887. november 21.). Sírja már nem található. Neje, Szakácsi Zsuzsanna (†1887) lelkes honleány volt, ahogy az a Gulyás József által összeállított A sárospataki főiskola és a szabadságharc c. írásban olvasható (Sárospatak, 1948).

46 Újszászy Kálmán (1902–1994) pataki teológushallgató, majd 1929-től a tanítóképző, 1931-től a teológiai akadémia tanára. Fontos szerepe volt a két világháború közti kollégiumi nevelőmunka fejlesztésében (faluszeminárium, népfőiskola). A teológia 1951. évi megszűnése után Patakon maradt, előbb mint a Nagykönyvtár főkönyvtárosa, később mint az általa megszervezett Tudományos Gyűjtemények vezetője.

47 Szabó Zoltán (1903–1965), pataki diák és teológiai tanár, teológiai író, újságíró, politikus. Jelentős szerepe volt a két világháború közötti kollégiumi pedagógiai kezdeményezésekben (faluszeminárium, népfőiskola).

48 Móricz Zsigmond (1879–1942) pataki diák, író, a magyar realista prózairodalom kimagasló képviselője, újságíró és szerkesztő.

49 Sipos István fejből idézi – szinte hibátlanul – Móricz Zsigmond Pataki diákok című cikkének szövegrészletét. Megjelent: Pesti Napló, 90. évf. 143. szám, 1939. június 25., 9. o.

50 Gyönös János sárospataki csendőr őrmester fia, aki tüdőgümőkórban hunyt el.

51 Vass Imre (1795–1863) földmérő, barlangkutató, az első barlangkutatói szakkönyv írója. 2009-ben a sírt felújították.

52 Szigeti Vass Imre ügyvéd (1841–1902)

53 Marasca Mária (1848–1890)

54 Ellend József (1866–1921) sepsiszentgyörgyi születésű matematika-fizika tanár, egy időben igazgató a sárospataki református gimnáziumban.

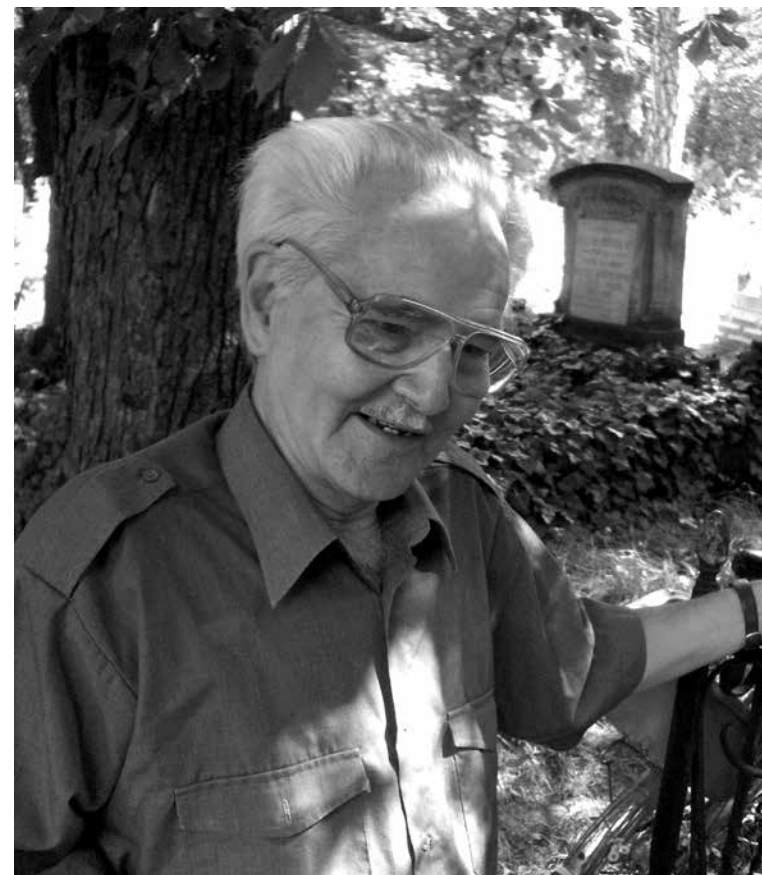
55 Szeremley Gábor (1807–1867) pataki diák és tanár, a bécsi protestáns teológia tanára, teológiai, filozófiai, pedagógiai, politikai író, tankönyvíró.

56 Patay János (1778–1857) kollégiumi tanár, egyházi író, történétíró.

57 Hegedűs László (1814–1884) pataki diák és lelkész, főiskolai gondnok, politikus, egyházjogász, történész, pedagógiai író, tankönyvíró, az MTA tagja.

58 Sipos István fejből idézi – szinte hibátlanul – Móricz Zsigmondnak az 1930. május 11-ei sárospataki felolvasásán elhangzott szavait. Megjelent: Sárospataki Ifjúsági Közlöny, LVIII. évf. 1–2. szám, 1942. szeptember–október, 6. o.

59 Sipos István évekkel később a Hegyalja Televízió számára készült filmben hasonló módon emlékezett meg az itt nyugvó, ismert és kevésbé ismert személyekről. Vö.: Mesélő sírkövek. Séta a sárospataki református temetőben. Rendező: Prokop Viktor. Zemplén Jövőjéért Egyesület - Hegyalja Televízió, 2019 = <https://www.youtube.com/watch?v=fR870kX0hrI> (Utolsó megtekintés: 2024. április 30.)

Sipos István (1934–2024)
(fotó: Fazekas Balogh István)

KÉZI Erzsébet Móré András születésének centenáriumán

Móré András Sárospatakon született 1924. május 7-én. Jogász, közgazdász, a Könyv-nyűipari Minisztérium Nemzetközi Főosztályának vezetője volt. A háború miatt 1946-ban érettségizett Sátoraljaújhelyben a Piarista Gimnáziumban. Abban az évben ő kapta meg a legjobb tanulónak járó emlékérmét. Élete legnehezebb vizsgájának nevezte az érettségit, részben komplexitása, részben a piarista atyák szigora miatt. Ennek ellenére mindig tisztelettel és elismeréssel beszélt munkájukról.

Jogász szeretett volna lenni, be is iratkozott a jogi karra. Gerő Ernő, aki akkor a Népgazdasági Tanács elnöke volt, közölte vele, hogy az Országos Tervhivatalban közgazdászokra van szükség, így átiratkozott a Közgazdasági Egyetemre, ahol 1957-ben kitüntetéses oklevelet szerzett. Végül 1961-ben befejezte jogi tanulmányait is.

Kiváló nyelvérzékkel rendelkezett. A középiskolában latint, görögöt, németet és franciát tanult. Már gyakorló külügyi szakemberként tett nyelvvizsgát német nyelvből, majd franciából, oroszról és angolból. Ironikusan emlegette, hogy az orosztanár-nője az ő hibái alapján írta meg doktori disszertációját. Önmagával szemben nagyon szigorú volt, sokszor elmondta, hogy neki nem sikerült olyan jól megtanulnia angolul, mint a pataki Angol Internátusban végzett pályatársainak. Viszont oroszul és angolul tartott előadásokat, s mind a négy nyelvet használta. Nyolcvanötödik születésnapján még angolul társalgott a család körében tartózkodó tajvani vendégdiákkal.

Az érettségi után szakmai pályafutását Zemplén vármegye közigazgatási központjában, a sátoraljaújhelyi Megyeházán kezdte. Először díjazás nélküli közigazgatási gyakornok volt, majd különböző adminisztratív feladatokat látott el. Közvetlen főnöke, az alispán a Kisgazdapárt tagja volt, részben talán az ő hatására lett a tagja ennek a pártnak Móré András is. 1949-ben Budapestre került, ahol rövid kitérő után a két éve működő Országos Tervhivatalba helyezték. Gyors előmenetelében szerepe volt tehetségének, a piarista diáktársakhoz fűződő kapcsolatának, de annak is, hogy megismerkedett Vas Zoltánnal, aki a legfelsőbb politikai körök bizalmát élvezte és ekkor az Országos Tervhivatal elnöke volt. Rákosi is tehetségesnek tartotta Mórét, de mivel nem volt kommunista beállítottságú, így nem segítette előmenetelét. Gerő Ernő pedig kezdettől fogva antipátiával viseltetett iránta. Sejtjük, hogy ennek oka a Vas Zoltánhoz fűződő kapcsolata lehetett. Az Országos Tervhivatalban Móré a helyi ipar kiépítésével, megszervezésével foglalkozott.

Szerencsésen változott a helyzet 1953-ban, amikor Nagy Imre kapott kormányalakítási megbízást, aki alapjaiban változtatta meg a gazdaságpolitikát, amihez új elméleti alapokra volt szüksége. Ezért bízta meg Vas Zoltán vezetésével Fekete Ferencet, Kopátsy Sándort, valamint Móré Andrást egy új gazdaságpolitikai koncepció kidolgozásával. Ez mindhármuk számára óriási lehetőséget jelentett. Ekkor Móré még csak harminc esztendő. „Az iparral foglalkozó részt Móré András állította össze, a mezőgazdaság fejlődését és szocialista átalakításának útját Fekete Ferenc összegezte, a gazdasági mechanizmus megváltoztatásnak szükségességét Kopátsy Sándor fejtette ki.”¹ A gazdaság fejlesztéséről a következőket olvashatjuk: „elsősorban azokat az ipari ágazatokat kell a többi ágazathoz képest lényegesen gyorsabban fejleszteni, amelyeket hazai nyersanyagokkal (geológiai készletek, mezőgazdasági eredetű nyersanyagok) bőven el tudunk látni, továbbá azokat, amelyekben nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő színvonalat értünk el. Emellett természetesen bármely iparág gyorsabb ütemű fejlesztését célul lehet kitűzni, ha abban tartósan a többi ágazatot meghaladó jövedelmezőségű termelést tudunk folytatni.”² És tovább: „Az ipar fejlődésének központi kérdése: a műszaki színvonal emelése, és ennek eredményeképpen a munka termelékenységének növelése. Korszerű technikai szempontból világviszonylatban is fejlett ipart kell célul tűzni, mert ezt kívánják hazai adottságaink (viszonylag szegény nyersanyagellátottság mellett sűrű lakosság, tapasztalt munkásosztály és értelmiség. ...) „...adottságainkkal jobban egyező és adottságainkhoz jobban alkalmazkodó termelési egységeket és szervezeti formákat kell kialakítanunk (középzemek, vertikális üzemek, a gazdaságosságát növelő és az időszakosan felszabaduló munkaerők foglalkoztatását biztosító kiegészítő iparágak kiépítése stb.)”³ Móré fontosnak tartotta az élelmiszeripar fejlesztését, valamint hibaként értékeli a középzemek leépítését. Azt viszont nem vizsgálták, hogy az egyes cikkek termelése milyen keretek között folytatható optimálisan.⁴

Létrejött egy Miniszterelnökségi Titkárság, ahol azok dolgozhattak, akik Nagy Imre miniszterelnök bizalmát élvezték. Szinte értetlenül állunk azon tény előtt, hogy ilyen fontos dokumentum kidolgozását miért bízták ennyire fiatal emberekre, hiszen Kopátsy is csak két évvel volt idősebb Mórénál. A szakirodalom alapján ennek két magyarázatát adhatjuk. Egyrészt a Közgazdaságtudományi Egyetemen mindhárman Nagy Imre tanítványai voltak. Másrészt Nagy Imre 1949-től szigorú megfigyelés alatt állt, mivel bírálta a gazdaságpolitikát. A Rákosi–Gerő csoport félt egy ellenzéki közösség kialakulásától, ezért minden módon gátolta Nagy Imre kapcsolatépítését. Nagy Imre úgyszintén óvakodott ezt megtenni, hiszen a rendszer bírálói könnyen börtönbe kerülhettek. Így Nagy Imre körül nem alakult ki olyan szakértői csoport, amelynek tagjaiban megbízhatott volna. A szovjetek azt is tudták, hogy Nagy rendkívül népszerű, szemben Rákosival, aki csak az erőszakos szervezetek segítségével tudta őrizni hatalmát. Nagy Imre a szovjeteknek köszönhette hatalomra kerülését, akik ki-válóan ismerték a magyar belpolitikai helyzetet és el akartak kerülni egy forradalmat. Összefüggött mindez azzal, hogy 1953-ban Sztálin halála után más politikai elkép-

zelés vált meghatározóvá a Szovjetunióban. Rákosi azonban csak látszólag fogadta el a kettős hatalmat, ugyanis 1953-ban még pártvezető maradt, közben azonban mindent megtett Nagy Imre megbuktatása érdekében.

Valójában hármass hatalomról beszélhetünk. A Magyar Dolgozók Pártja élén továbbra is Rákosi Mátyás állt, akit a szovjet vezetés figyelemmel kísért, és szinte jobban ismerte a magyarországi helyzetet, mint az MDP és maga Rákosi. Melléjük zárkózott harmadik hatalmi központként, Nagy Imre vezetésével a kormány. Az új miniszterelnöknek nehéz körülmények között kellett átvenni a minisztertanács irányítását, mert az ország súlyos gazdasági válságban volt, másrészt – amint fentebb jeleztük – korábban nem törekedhetett hozzá hű szakembergárda megszervezésére. A gazdasági válság mellett feszítő erőként jelentkeztek a szociális gondok, az elkövetett politikai igazságtalanságok társadalmi következményei.

1955-ben aztán ismét megerősödött a Rákosi–Gerő csoport, s igyekeztek Nagy Imre híveit különböző helyekre szétszórni, hogy ne legyenek képesek a megindult enyhülési folyamat folytatására. „A titkárság élére Szabó Gergelyt nevezték ki (*volt vegyipari miniszter – K. E.*). Ő ugyanúgy viselkedett, ahogyan most többen próbálják magukat beállítani; menteni, ami menthető, és tulajdonképpen ő az új szakasz politikáját akarta tovább vinni. A gyakorlatban azonban tökéletesen parírozott és tulajdonképpen megszüntette a titkárságot, felszámolta a titkárságot mint jelentős politikai szervet. A legfontosabb dolog az volt, hogy Mór András, aki ennek az egész új koncepció, első új mechanizmus tervezet kidolgozásának a lelke és a szellemi irányítója volt, főosztályvezetőnek rakták, azt hiszem a Könnyűipari Minisztériumba.”⁵

Mór András először a Külügyminisztériumba, majd a Könnyűipari Minisztériumba helyezték. Ez lényegében a hatalomból való kiszorítást jelentette, másrészt egy olyan területre került, amelyről nem voltak átfogó ismeretei. Az általa kidolgozott gazdasági átalakítási koncepciót Gerő „buharinista förmedvény”-nek nevezte (idézet Mór András kéziratából), majd igyekezett minden példányt elérhetetlenné tenni. Szerencsére ez nem sikerült maradéktalanul.

1956-ban a forradalom napjaiban Mór András újból együtt dolgozott Vas Zoltánnal. 1957-ben többször kihallgatták, de nem bántalmazták. Ez inkább pszichológiai nyomás volt. Majd miután hajlandó volt belépni az MSZMP-be, folytathatta munkáját a Könnyűipari Minisztériumban. Nagy Józsefné miniszter asszony elismerte a munkáját. „1957–58-ban jelentős része van az egyszerűsített ipari tervezési, majd szervezeti változások kidolgozásában, amelyet a könnyűiparban alkalmaznak először.”⁶ 1958-ban érte el új munkahelyén az első szakmai sikerét, amikor a Brüsszeli Világkiállításon irányítása mellett mutatkozott be a magyar könnyűipar. A forradalom után ez volt az első nagy nyitás a tőkés világ felé.

Munkássága során 59 országba eljutott. Minden útjára gondosan készült. Nem csupán az országban használt hivatalos nyelvet elevenítette fel, hanem néhány helyi nyelvből is készült (pl. India), valamint tanulmányozta az ország szokásait, viselkedési normáit. A Budapesti Nemzetközi Vásáron többször ő vezette

a könnyűipari pavilon munkáját. Az 1960-as, 70-es években a könnyűipar fontos közvéleményformáló, hangulatjavító iparág volt. A nehézségek ellenére sikerült elérni, hogy a szocialista táboron belül a divatipar területén Magyarország vezető szerepet tudott kivívni magának.

Az 1960-as évek végén elkezdődött az Új Gazdasági Mechanizmus kidolgozása. Mór András ebben is fontos szerepet töltött be. „A gazdasági reform kidolgozása során részt vesz az ipar ágazati és felügyeleti rendszerének kidolgozásában. A népgazdaság irányítási rendszerét népszerűsítő 1970. évi kiadvány ezzel foglalkozó fejezetének szerzője.”⁷

Bár ma már bő szakirodalma van annak, hogy miért tört derékba a gazdasági reform a hetvenes évek közepén, számos pont még mindig homályos. Véleményünk szerint a megtorpanásban egyaránt szerepe volt a szovjet vezetésnek és az MSZMP retrográd elemeinek. A szovjeteket megrettentették az 1968-as csehszlovákiai események hatásaitól. A demokratizálódási kísérletből az ellenkező következtetést vonták le, mint 1953-ban az NDK-ban bekövetkezett ellenállásról. Úgy gondolták, hogy az engedmények veszélyeztetik a szovjet hatalom közép-európai hegemoniáját. Magyarországon pedig megerősödött az MSZMP oroszbarát, reformellenes csoportja. Mór karrierútját mindez akadályozta, s az új miniszter, az 1971-ben Nagy Józsefnét váltó Késér Jánosné sem támogatta reformtörekvéseit.

Mór soha nem felejtkezett el sem Sárospatakról, sem Sátoraljaújhelyről. Lehetőségeihez mérten segítette a régió fejlődését. Második felesége, aki nem kötődött Sárospatakhoz, sőt kezdetben idegenkedve fogadta a család Patak iránti vonzalmát, szintén segítette a régió fejlődését, mert neki jobb kapcsolatai voltak az MSZMP-ben (pl. Aczél György), mint férjének. (Erről Földy Ferenc tehetne tanúbizonyságot.)

Nagy tisztelője volt Darányi Lajos református püspöknek, valamint Újszász Kálmán professzornak. Patak Mór András fáradozásait azzal viszonozta, hogy az 1968-as városá avatási ünnepségen meghívást kapott a díszelnökségbe. Országos jelentőségű munkáját számos kitüntetéssel elismerték. 1984-ben nyugdíjba ment, de szakértőként még alkalmazták.

A rendszerváltás után a Duna Televízió filmet készített munkásságáról. Nyugdíjasként is tevékeny maradt, haláláig jó kapcsolatot tartott gyerekeivel, testvéreivel, testvérei gyerekeivel, valamint számos barátjával. Életének 91. évében, 2015-ben hunyt el. Tevékeny életére, kiemelkedő munkásságára tisztelettel, szeretettel emlékezünk.⁸

Jegyzetek

- 1 Barla Szabó Ödön: Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődés az MDP KV 1953. évi júniusi ülése után = Párttörténeti Közlemények, 27. évf. 1981. 2. szám, 41. o.
2 Uo. 42. o. Idézet az 1954-es dokumentumból.

3 Uo. 42. o. Idézet Móré András munkájából.

4 Uo. 42. o.

5 Vásárhelyi Miklós: Ellenzékben. Szerkesztette: Tóbiás Áron. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1989. 112–113. o.

6 Móré András életmű értékelése. Kézirat. Ipari Minisztérium, 1984. 1–46. o. Másolat a szerző tulajdonában.

7 Uo.

8 Köszönetet mondok a Sátorajaujhelyi Városi Könyvtár, a Sáropataki Városi Könyvtár, valamint a Tokaj-Hegyalja Egyetem könyvtára munkatársainak, akik segítsége nélkül ez a tanulmány nem jöhetett volna létre. A megíráshoz felhasznált további szakirodalom: Bölönyi József: Magyarország kormányai 1848–1975. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978; Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz 1896–1953. 1956-os Intézet, Budapest, 1996; Rainer M. János: Nagy Imre 1953–1958. 1956-os Intézet, Budapest, 1999.

TUSNÁDY László

Életfa Velencében

(*Murano fényeitől az Életfáig*) Murano és Velence visszfényeiről már írtam a *Zempléni Múzsában*. Dávidházy Marianna, hajdani sárospataki tanítványom nagyszerű eredményeiről boldogan számoltam be. Az viszont előttem is titok volt, hogy folytatás következik-e.

Folytatás! Az üveg csodáját, hozzá kapcsolódó emberi művészetet kiteljesíteni a meghasonlós, vérzivataros időben képtelenségnek hathatott, de nem volt az Dávidházy Mariannának és társainak. Pedig tudták jól, hogy egyre inkább bizonytalanság lesz az úr az emberiességében zsugorodó világban. Szinte a koronavírus-járvány szorítását, könyörtelenségét tagadták akkor, amikor 2020. március 5-én Prágában, a Károly Egyetemen Murano tükreit mutatták be. A vész pörölycsapásainak a hatására egy héttel később bezárták a szívet nyitó kapukat, de azok májusban három hétre újra kitárulhattak, hogy a fényre kíváncsi merészek még láthassák a csodát. Azok mentek a tükrökhöz, akiket nem riasztott a komoly kockázat. Olyan is érkezett, akit a látottak megihlettek. Így született meg az a gondolat, hogy folytatásra van szükség. Mégpedig nagyszerű megméretésre a következő biennálén.

(*Velence hű önmagához*) A modern ember útkeresésének tanúja, segítője ez a rendkívüli rendezvény. Közel fél évszázados élmény villan elém, amikor ezeket a sorokat írom. 1976-ban Kovács Margit remekait csodálhattam meg Velencében. Anglia öt termet mondhatott magáénak. Örök rejtély maradt a számomra, hogy igazi arcát mutatta-e azzal, ami jóformán mindenkit meglepett. „Vonalkompozíció 608 kör”, hirdette a cím, és a különben üres termék közepén „vonult” a jó sok kódarab. A nézőknek csak arra kellett ügyelniük, hogy ne lépjenek az „alkotásokra”. Volt olyan „arc nélküliesített” nemzet, amelynek művészfia úgy remekelt, hogy szépen bekeretezett üres vásznat tárt a világ szeme elé. A kép alatt pontos adat: szerzői név (amely ebben az esetben teljesen lényegtelen volt), a kép pontos mérete: 208x155 cm. Ezek után a Szovjetunió medvéi fényképeken már a világnak az érintését juttatták az eszembe, de valami visszavitt Kovács Margit kerámiai alkotásaihoz, hiszen közben „szemétkiállítás” is láttam „képzőművészeti remekként”. Csehszlovákia üdüléssel vigasztalt. A pozsonyiak Bartókot és Madáchot „vitték be” a képzőművészeti seregszemlére.

Rajz tagozatos miskolci tanítványaimnak lett volna mit mondanom a látottakról, de hallgattam, mert a tanár a jövő számára készíti fel tanítványait, ám nem szabad előre elemeznie a kiforratlan kísérletezéseket, a még meg sem született műveket, mi több, előítélet nélkül kell a lelket megnyitnia. A tanítványaim akaratom ellenére válaszoltak. Dermesztő időben szüreteltünk Rátkán. Ők ebédidőben is túl élénken mozogtak. Köveket raktak egymás mellé. A rajzaikkal, kerámiai szakköri munkáikkal vetették egybe az ily módon elővarázsoltt térformákat. Így szórakoztak. Lám, ha az űr hidege köszönt ránk, ember voltunk valamit még követel tőlünk.

Vannak, akik úgy érzik, hogy sok évezred hagyománya, felhalmozott művészete nincs jelen az életükben. Gyökértelenségükben nem érzik, hogy így hamarabb elveszíthetik emberarcukat. Művészként mégis joguk van keresni. Lesz-e megtalálás, vagy nem, ezt senki sem jósolhatja meg előre. A modernista törekvések nagyjai közül többen visszatértek az ősi gyökerekhez. A legnehezebb az, ha a legmélyebb tartalmaikat akarja a világ elé tárni az ember, mert ezek válhatnak legkönnyebben közhelyekké.

(„Az ég növeszti a fákat”) Dávidházy Marianna boldogan ajándékozta nekem második könyvét is, amely szintén az üvegművészethez fűződő tevékenységének, kitartó, szorgalmas szervező munkájának az eredménye. Rony Plesl „Trees Grow from the Sky – Gli alberi crescono dal cielo – Stromy rostou z nebe” (Magyarul: „Az ég növeszti a fákat.”) Íme, a könyv három nyelven (angolul, olaszul, csehül), és benne az eredmény, amely az említett folytatás lényege: az egyedüli életfa kiállítási környezetében.

Rony Plesl „Az ég növeszti a fákat” címmel gondolt egy hatalmas alkotásra. Az Életfa krisztusi örök párhuzamának a képe lebegett előtte. A középkori művészeknek nagyon fontos témája volt ez. Tud-e ezzel a kérdéssel kapcsolatban valamit elmondani a mai ember – kortársainak, a mostaniaknak? A híres cseh művész, szobrász és designer, az üveg megmunkálásának a mestere társaival együtt hitt ebben. Abban a boldog hírben, hogy a kérdésre a válasz: „Igen!” Elkészült a pályázat. Szabad utat kaptak a művészek, de oly technikát követelt a képtelennek látszó terv, hogy utolsó pillanatig rettegni kellett attól, hogy az anyag nem enged az emberi lélek „szorításának”. Az izzó üvegóriás megreped, széttörik. Kiszáll belőle az örömhírt zengeni akaró emberi lélek egyedüli üzenete.

(„A Művészetek Háza Velencében”) A Kortárs Építészeti és Művészeti Galéria, Cseh Művészeti Ház főgondnoka Michal Škoda örömmel hirdeti: „Nagy megtiszteltetés ért bennünket azzal, hogy minket választottak az 59. Nemzetközi Művészeti Biennáléra.” Mik voltak az előzmények? 2022-ben a České Budějovice-i Művészeti Ház fennállásának huszonötödik évfordulóját ünnepelte. Ebből az alkalomból vetődött fel az a kérdés, hogy miképpen lehetne érdekessé és nevezetessé tenni ennek a negyedszázadnak a lezárását olyan munkával, amely túlmutat az eddigi kereteken. Ekkor határozták el, hogy Rony Plesl „Az ég növeszti a fákat” tervével pályáznak az 59. Velencei Nemzetközi Művészeti Biennáléra. Ő a cseh művészeti élet kiváló képviselője. Új utakon jár, ugyanakkor a cseh üvegművéség hagyományait hűségesen követi, főképpen Stanislav

Libenskýt. Remekei a reneszánsz fényeit ragyogtatják fel újra. A „nincs lehetetlen” ihletett hite hatja át: az a meggyőződés, amely szerint az üvegöntés méreteinek nincs technológiai korlátja. Cecilia Alemani szerint Rony Plesl olyan utazást tesz meg, amely során a test és az emberi meghatározásának az újjászületését éljük meg.

Rony Plesl jól tudta, hogy korunk meghasonlásában óriási szerepe van annak a körülménynek, amelyet az ember teremtett magának – annak a csapdának, amellyel jövőjét ejti foglyul örökre. A túl régi – sokak számára ma már idegennek tartott – utat, igazságot és életet kell megmutatni úgy, hogy az hiteles, meggyőző legyen jelenünkben, sőt a továbbiakban is. A művész szövetségre lépett azzal az anyaggal, amely izzó állapotában messze túl van az emberi kiterjedésen, de mesteri irányítással engedelmes szolgálja a szellemnek. Hiszen az a fényt különös módon feltündöklő üvegtől sose idegen, mert végső dermedésbe kövült formájában is a maga teljességét adja vissza.

A művész tudta, hogy Olaszországban az üvegművészségnek ezt az ősi módját nem ismerik a mostani alkotók, tehát segítségükre nem számíthat. Plesl társaival így alkotott teljesen újat. Nem azt ismételtették, amit a nagy elődök művészeti eszközeikkel már elmondtak, de hitt abban, hogy azok a nagyon régiak talán hasonló alkotást hoztak volna létre, ha most élnének.

(Találkozások) Üstökösök csillagzáporos éjben találkoznak. Elhaladnak egymás mellett. Vibráló fényük hívja őket vissza a messzeségből, de vissza mégse térnek, mert soha sincs igazi visszatérés: ugyanaz az arc mást mutat új találkozáskor. Ám van találkozás, amely egészen különös. Az az egyedüli pillanat, amikor kilép az ember az időtlenbe: a művészet örök, kozmikus birodalmába. Erről vall Dávidházy Marianna, mert szép és teljességet magában hordozó életében megtalálta azt, amit élményekben gazdag pályája során erős hite már jó korán előlegezett neki: meglátta a Fénynek azt a diadalát, amelyért érdemes élni. Erről számolt be „Találkozások” című írásában: a muranói tükrök ihletéről, titkaik megfejtéséről, mindarról, ami őt Rony Pleslhez és az Üveg-életfához vezette.

A muranói tükrök rejtélyét kutatta, és emberekkel találkozott. Boldog kevesekkel. Olyanokkal, akik képesek a múlt titok-jeleit olvasni, és ezeknek a megfejtése, megismerése, meglátása ihlető erővé válik bennük. Nemcsak azt tudják, amit a régiak, hanem azt is, hogy azok mit mondanának nekünk, ha most alkotnának; mivel tudnák lelki szomjukat csillapítani. Ongaro és Fuga név fémjelezte a korábbi kiállítást.

A testvérműzsák lényegét évezredek óta ismeri az emberiség. Petr Bokovec írása gyönyörű költői vallomás. Előtte az üveg csodája. Úgy érzi, hogy Szindbádhoz hasonlít. A gyémántok völgyében ül. Gyermekkorának a fenyőfája jelenik meg előtte. A nap sugárzózne tündöklő körülötte. Fehér tölgyek jelennek meg. Kezében bot van. Minden isteni látomást messze űzhetne vele, de Ember, ezért nem ezt teszi. A káini botot messze hajítja, az űrbe.

(A Sarkkörön túl) Kiket a sors arra kényszerített, hogy messze Északon dolgozzanak, azért foházkodtak főképpen, hogy legalább olyan helyre kerüljenek, ahol még van

fa. Ifjú miskolci építészek arról vallottak, hogy olyan házakat szerettek tervezni, amelyeknek az ablakából még látszanak az ágak, a lombok. Mindent meg lehet szokni, de az űr rettenete, rémülete észrevétlenül fészket rakhat az emberi lélekben.

Nem véletlen, hogy újra és újra találkozunk a meghatározó gondolattal. Lucie Drdová művészettörténész, a kiállítás gondnoka szintén „Az ég növeszti a fákat” címmel írt tanulmányt. Szép küldetés az, hogy ennek az egyedüli megvalósulásnak a szereplői a fát helyezik a középpontba. Mintha most válna legidősebbé a teljesség lenyűgöző képe, Csontváry Kosztka Tivadar „Zarándoklat a cédrusoknál Libanonban”. Mindaz, amit Jankovics Marcell leírt „A fa mitológiája” című könyvében.

Jiří Šín használta ki az üvegnek azt a lehetőségét, amely alkalmassá teszi arra, hogy az ember lét-szomját kifejezze. A nyomdokain haladva Rony Plesl tárta a világ elé azt az üzenetet, amelyet csak az üveg anyagi lehetőségeinek az ismeretében adhattott át. Az üveg nem folyadék, de nem is szilárd anyag. Léte a két állapot között van. Plesl számára épp ez az átmeneti állapot felel meg leginkább. Az üveg felületéről a folytonos változás fényei verődnek vissza. Ez a lassú átalakulás arra készítet minket, hogy a mélybe tekintsünk. Akár azon a szinten, hogy ott magunkra döbbenjünk.

Václav Cigler már 1929-ben azt vallotta, hogy az üveg a legalkalmasabb arra, hogy képzeletvilágunkat visszaadja. Rony Plesl követte elődeit. A kiállítás végső, térbeli megvalósulása Josef Pleskot építész nevéhez fűződik. Három üvegszobrot a templom hajójában helyezett el. Rendkívüli módon illett ez a környezet az üvegszobrokhoz. Assisi Szent Ferenc nem csupán a madarakért rajongott, hanem a fákért is. Az isteni lényeket érzi meg általuk az ember.

A szobrokat szemlélve, először a fának az anyagi léte ragadja meg figyelmünket. Elmélkedésre készítet. A természet fonséges időtlensége nyűgözi le elménket, szívünket. A templom nyitott ajtaján a vízen tükröződő fény bejut a műalkotásokhoz. Az üveg, a fény és az árnyék játéka elevenekké teszi a műveket. Különös átváltozásnak lesznek a szereplői. Lényegüknek más és más változatát fedezi fel a látogató. Nem véletlenül kérdezte Saying Water: „Amikor a vízről beszéltek, nem saját magatokról vagy az időről beszéltek-e?”

A negyedik fa a főoltár közelében van. Kéreg helyett Jézus Krisztus teste jelenik meg rajta. Lucie Drdová így jellemzi: „A művész tudatosan fejezi ki azt az eszmét, hogy a kaotikusnak látszó világ nem csupán körülöttünk van, hanem mibennünk létezik.”(...) „Az ég növeszti a fákat kiállítás következképpen újra megfogalmazza a mai világban az emberi lét jelentését.”

(A Tiszta Fény hű önmagához) Az elveszett Paradicsomnak – az Édennek a fényei lobogtak fel újra Velencében a Santa Maria della Visitazione templomban. Az elhagyott oltár előtt állt a negyedik fa – kristályosan, tündöklően. Nem az emberi „hétköznapi fogyasztás” tárgya, szürke eszköze volt, hanem önmaga, és az, ami még annál is több – a lényünk.

Oltár előtt a negyedik fa! Esendőség-létünk elillanó azonosító-jele is lehetne, kérgeivel, egyéni kellékeivel, de „ki itt belépsz” ebbe a világba, tudd meg, hogy annál

minőségileg és lényegileg is több vagy! Krisztus tekint ránk mindenünnen. A fa kérge átváltozott. A világ előtt áll a legdanteibb kortársi remek, amely egy nagy művész alkotása. Ihlető forrása a hit, remény és a szeretet.

Az ál-jólét elrákosodott gócaiból vezérelt sok káini cselekedet, a háború delíruma karácsonyukat igyekszik elvenni ezen a hangárföldön, de ez a szobor megéri lelkünket. Mondhatatlan szavakkal minden porcikánk énekli: „Sursum corda!” (Emeljük föl szívünket!) Még létezik igazi világosság, igazi fény. Létezik, mert van még igazi emberi érték. A végzetes kór teljes áttétele még nem következett be.

Fenyőerdő. Szellő járja. Van, aki a végtelent érzi meg ebben a létezés előtti hallgatásos, örök adventi várakozásban. A Chiesa di Santa Maria della Visitazione omlatag elhagyottságában hajdani orgonája után sóhajt. Életfény-szüremlés a holt templom szívében.

Sok ősi művelődésben szerepel az életfa. A tibetiek ugyanezt látják az ezerszirmú lótuszvirágban. A fa legcsodálatosabb egyedei évezredek is átélhetnek. Mind-egyikük olyan, mint amilyennek a létforgatagba zuhant, cseppent embernek kellene lennie, hogy a vészörvényeken áthaladva megérkezessen a „túlso partra”. Ám hamar meg kell tanulnunk a pascali igazságot. Nádszálvoltunk felismerése dermeszti szívünket egy-egy templom omlatag, hulló vakolatát látva. Rony Pleslnek és munkatársainak az egyedüli művészi ereje tagadja ezt a szakadékba sodró végzetes érzést. Az Üvegéletfa oly ragyogást vitt a látogatók elé, amely a meghasonlott világ haláltán-cánál nagyobb erőt képvisel. Azt a boldog hírt, amely zengve zengi az élet diadalát.

(Test, lélek, templom, fa) Szent Pál szerint a test a lélek temploma. 2024. szeptember 14-én lesz nyolcszáz éve annak, hogy Assisi Szent Ferenc testén megjelentek Jézus stigmái. Kegyes, ősi történet szerint Jézus kereszttje a Golgotán ott volt, ahol Ádám teste megpihent. A Megváltó vére az ő poraira hullott.

Dante Alighieri lelkébe mélyen belevésődött mindaz az új, amit Assisi Szent Ferenc hozott a kereszténység számára. Hatalmas látomása szerint az örök szenvedés honába a Pokol Kapujánál lép. A kárhozottak birodalmában megtett utat 4442 verssor örökíti meg. A három négyes Krisztus kereszttjére utal. A fenti szám számjegyeinek az összege tizennégy. Johann Sebastian Bach és Liszt Ferenc zenéjében ez a szám magára Krisztusra vonatkozik.

Ő állt a világ előtt a Chiesa di Santa Maria della Visitazioneban. A fa kérge eltűnt. Már mindenünnen Ő tekint reánk. Világunk turbulenciájában az egyre gyorsabban kavargó színek belehalnak-e a lélek-sivatagosodás szürkéségébe – mielőtt az ember a maga „gyártotta” Semmibe zuhanna? Rony Plesl és társai látják a megoldást: a „mentő glóriát”. Az nem más, mint „...a Szeretet, mely mozgat napot és minden csillagot.”

(Rony Plesl: Trees Grow from the Sky – Gli alberi crescono dal cielo – Stromy rostou z nebe. Szöveg: Lucie Drdová, Michal Škoda, Marianna Dávidházy, Petr Borkovec. Academy of Arts, Architecture and Design, Prága. 2022. 176 o.)

BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor

A történetíró és az ember

Emlékek Orosz Istvánról

Életének 89. évében, 2024. február 11-én elhunyt Orosz István történész, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. 1935. július 16-án született Mádon, szőlőműveléssel foglalkozó családban. 1957-ben szerzett diplomát a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, történelem-magyar szakon. A végzés után szinte azonnal egyetemi oktató lett, előbb gyakornok, majd 1959-től tanársegéd, 1963-tól adjunktus, 1975-től egyetemi docens, 1986-tól 2005-ig egyetemi tanár, utána Professzor Emeritus. Fő kutatási területe az újkori magyar és egyetemes agrártörténet volt, emellett politika- és társadalomtörténeti kérdésekkel is szívesen foglalkozott. Tanulmányok sorában dolgozta fel a magyarországi agrártársadalom, a tokaj-hegyaljai szőlőtermelő mezővárosok és az alföldi nagybirtokosok hajdúvárosok történetét. 1976-ban védte meg kandidátusi disszertációját, 1998-ban lett az MTA doktora. Az MTA levelező tagjává 2004-ben, rendes tagjává 2013-ban választották meg. Kiváló tudományos szervező volt. 1975 és 1988 között a KLTE Középkori (később Középkori és Korajújkori) Egyetemes Történeti Tanszékének vezetője, 1988-tól 1994-ig a Történelmi és Klasszika Filo-

lógiai Intézet igazgatója. 1980-tól 1986-ig a Bölcsészettudományi Kar dékánja, 1986 és 1993 között az egyetem oktatási rektorhelyettese. Több tudományos társaság vezetésében vállalt szerepet, 2007-től 2015-ig a Magyar Történelmi Társulat elnöke. Évekig vezette az MTA Történettudományi Bizottságát, hosszabb-rövidebb ideig tagja volt szinte az összes jelentős történettudományi folyóirat szerkesztőbizottságának (*Századok*, *Történelmi Szemle*, *Agrártörténeti Szemle*, *Rubicon*), valamint más folyóiratoknak, mint a *Debreceni Szemle* vagy a *Zempléni Múzsza*. Ő volt a debreceni Ady Endre Akadémia elnöke. Közéleti aktivitása politikai tisztségekben is megnyilvánult, 1994-től 1998-ig az MSZP színeiben Debrecen országgyűlési képviselője, két évig a parlament oktatási bizottságának elnöke. Debrecen díszpolgára (2008). Munkásságát 2005-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjével, 2015-ben a Magyar Érdemrend közepkeresztjével ismerték el.

Az akadémiai levelező tagsági ajánlását 2004-ben öten jegyezték, a szakma legjobb művelői, mint Glatz Ferenc, Kosáry Domokos, Kubinyi András és Ormos Mária történészek, valamint Paládi-Kovács Attila etnográfus. Ál-

laspontjuk szerint Orosz István „tudománytörténeti jelentőségű művekben írt a 18–19. századi hazai agrártörténet nagy fejlődési korszakairól, illetve kríziseiről. Folytatója a magyar agrártörténet legjobb, Domanovszky Sándor és Szabó István nevével fémjelzett hagyományainak. E téren kifejtett munkásságát a technikatörténet, a néprajztudomány, az agrárgazdaság is magáénak tekinti. Felkészült a közgazdaságtan ismereteit használó történeti módszertanban is. Több évszázadon átívelő agrártörténeti összefoglalókat, a 16–19. századi szintéziseket alkotott. Egyetemes történeti és modern közgazdasági felkészültsége alapján tárgyalja a nyugati és a magyar mezőgazdaság közötti jelentős különbséget. Szintetikus látásmódját és írói készségét bizonyítják a reformkor eszme- és politikatörténetéből készült írásai. Kiemelendők regionális vizsgálatai, amelyek országos fontosságú tájakra (Tokaj-Hegyalja, Tisza-vidék) vonatkoznak, az alföldi agrármodernizáció rekonstrukciója, fő borvidékünk társadalomfejlődési sajátosságai, a hajdúvárosok történeti útja, a civis Debrecen polgárosodása. Ő tekinthető „a legmagyarabb agrártörténésznek”. A nemzetközileg is úttörő, Gunst Péter által szerkesztett Európa-történetben megírta a középkori Európa történetét. Ezt a tárgyat tanítja az egyetemen is. Kiemelendők a középkori európai egyházak és a társadalom vallásos világának történelméről írott szövegei. Közmegebecsülésnek örvend a szakmai közéletben.”

*

Eddig a „hivatalos” nekrológ. Amiről a továbbiakban írok, azok saját személyes emlékek. A legkedvesebb tanáromról, a

„tanár úr”-ról, később „Pista bácsi”-ről. A debreceni bölcsészkaron nem várták el a hallgatóktól a „professzor úr” titulust. Minden oktatót tanár úrnak vagy tanárnőnek szólítottunk, s tudtuk, hogy a tiszteletadás nem a megszólítástól függ.

(*Souvenir No. 1.*) Orosz István az előadásait fejből tartotta és akkoriban nem volt még ppt sem. Különösen szerettem, ahogy a témához közelített. Minden oldalról körbejárta a kérdéskört, integrált és szintetizált, végül közölte a saját véleményét. Emlékszem a feudalizmus földtulajdon-elméletére vonatkozó órára. Előbb meghallgattuk a „klasszikus” marxista értelmezést, majd – okulásként – ennek néhai vulgármarxista elméletét, végül így szólt: – *Most pedig elmondom a saját álláspontomat.* – Nem volt nehéz felkészülni a vizsgára.

(*Souvenir No. 2.*) Másodéves szigorlatra várva ültünk az ajtaja előtt. Az „Orosz

István – Papp Klára” bizottságban ő kérdezte az egyetemes történelmet. Nyílt az ajtó, behívott vagy 6-8 hallgatót. Húztunk a tételek közül, aztán – megkönyebbült sóhajjal vagy nehéz nyögéssel – helyet foglaltunk a félkörben elhelyezett székeken. Pista bácsi megszólalt: – *Én most elmegyek ebédelni. Addig dolgozzák ki a tételt!* – azzal kilépett az ajtón. Elképedtünk ekkora nagyvonalúság láttán. Nálam megvolt minden tétel vázlata, aki kérte, megkapta a témáját. Vagy 15-20 perc telt el, amikor nyílt az ajtó. De csak résznyire: Orosz István a kilincset lenyomva tartva még a folyosón beszélgetett, éppen addig, ameddig eltüntethettük a puskát. Aztán benyitott: – *Elnézést a várokozatásért! Nos, ki óhajjt kezdeni?* – Mondanom sem kell, volt jelentkező bőven. Akkor értettem meg, hogy mitől professzor a professzor: akkor is meg tudja állapítani a tudásod szintjét, ha a felelethez bármely segédeszközt felhasználhatsz.

(*Souvenir No. 3.*) Szintetizáló igényű iskolateremtő történészi munkásságát elismerve az 1980-as évek közepén Ránki György akadémikus azt javasolta neki, hogy adjon be téziseket a tudományok doktora fokozat elnyeréséhez. Ezt maga Orosz István mesélte nekem, amikor még kandidátus volt. – *Nem adtam be* – tette hozzá – *nincs szükségem soron kívüli eljárásra.* – Számos szakmai elfoglaltsága miatt végül csak 1998-ban lett nagydoktor.

(*Souvenir No. 4.*) Hallgató koromban rendszeresen felkerestem a szobájában. (Később, a végzés után inkább a lakásán.) Szeretett és lehetett vele őszintén beszélgetni közéleti, szakmai, egyetemi, városi

témákról. (Édesapámat, Takács Bélát, a református kollégium múzeumigazgatóját is jól ismerte.) Egyszer, amint az egyetemen benyitok hozzá, látom, ül az íróasztalánál és folynak a könnyei. Már nem emlékszem, melyik kollégáját – tanárunkat – veszítettük el éppen akkor. – *Mi lesz így velünk?* – kérdezte lehajtott fejjel. A Történelmi Intézet vezető oktatóinak sorait 1988 és 1993 között elképesztő mértékben tizedelte a halál. Íme, a névsor: Ránki György (1930–1988), Irinyi Károly (1931–1988), Kövics Emma (1946–1988), Madaras Éva (1938–1990), Bohony Nándor (1944–1991), Balla Lajos (1931–1992), Menyhárt Lajos (1940–1993). Valamennyien alkotó éveik közepén jártak, többségük az ötvenhez közel. S neki folyamatosan pótolnia kellett a kiesőket. S ha még lehet fokozni: az egyik megüresedett helyre hívott Barta Gábor (1943–1995) nem sokkal később szintén eltávozott.

(*Souvenir No. 5.*) 1989-ben, a többihez képest viszonylag későn jelent meg a tízkötetes *Magyarország története* 4. kötete, az 1686–1790 közötti időszakról. Orosz István a következőket mesélte erről: – *Ülünk az akadémiai kéziratvitán, ahol már a lektorált és megszerkesztett szöveg van előttünk utolsó simításokra, s én – miután többször átforgattam a kéziratot – megkérdem: ne haragudjatok, hol van ebben az úrbérrendezés?* – Zavart egymásra nézés a válasz, tán csak nem maradt ki Mária Terézia egyik legfontosabb, 1767-es pátense? De igen, kimaradt. A szerzők beleestek a „korszakhatár” csapdába, az előző évekről író már nem, a későbbi időszakot feldolgozó szerző még nem tartotta saját témájának. Tessék megnéz-

ni a tartalomjegyzéket: az úrbérrendezésről szóló fejezetet – az agrárkérdésekkel egyébként nem foglalkozó – Vörös Károly írta meg (1926–1929. o.). Hamarjában órá bízták a munkát, mert a kiadó már várta a kéziratot.

(*Souvenir No. 6.*) Mivel Orosz Istvánnak igen jó megítélése volt szakmai körökben, gyakran kértem tőle ajánlást pályázatokhoz, ösztöndíjakhoz. A 90-es évek elején a sárospataki népfőiskola nyári tanfolyamának történelmi szekciója nevében fordultunk a Soros Alapítvány East-East kuratóriumához. Utóbb kiderült, ő volt az egyik tagja. A támogatást megkaptuk.

(*Souvenir No. 7.*) 1994-ben országgyűlési képviselő lett. Akkor még Debrecenben laktunk, épp az ő választókerületében. (Persze, rá szavaztam.) De nem e minőségemben kerestem meg, hanem mint a Táncművészeti Főiskola főtitkára, hogy a segítségét kérjem a felsőoktatási törvény módosításához. Az 1993-ban hatályba lépett jogszabály figyelmen kívül hagyta a táncos képzés életkori sajátosságaira vonatkozó korábbi speciális előírásokat, vagyis hogy a balettnövendékek a főiskolai tanulmányaik első két évét a gimnázium

utolsó két évével párhuzamosan végzik. Az új törvény megalkotói ezzel nem foglalkoztak, így a balettművész szak *ex lex* állapotba került. Orosz Istvánt, mint a parlament oktatási bizottságának elnökét, meghívtuk a főiskolára. Miután megértette a helyzetet, a támogatásáról biztosított. Kérte, fogalmazzam meg a törvénymódosítást. Megtettem, ő pedig bevitte az országgyűlésbe. A módosítások az 1996. évi LXI. törvénnyel léptek hatályba, szó szerint az általam írott szövegrészekkel.

(*Souvenir No. 8.*) A *Zempléni Múzsza* alapításakor, 2000-ben felkértem a lap egyik védnökének. Szívesen vállalta. 2001-től 2004-ig látta el ezt a tisztséget, 2005–2011 között a szerkesztőbizottság tiszteletbeli tagja volt, 2012-től 2018-ig pedig a folyóirat Tanácsadó Testületének tagja. Két tanulmányt közöltünk tőle, még az első években: *A mezővárosi fejlődés történeti szakaszai Magyarországon* a 2002/1. számban, *A debreceni és a sárospataki falukutatás* a 2004/2. számban jelent meg. A lappal kapcsolatos kérdésekben bármikor számíthattam a segítségére.

Elhunyt Orosz István. A derűs napokra emlékezve gyászolom.

SIPOS Eszter

Szirmay Antal írásai Tokaj - Hegyalja borkultúrájáról

A tokaji bor kultúrtörténetére szomjas olvasó talán már felfedezte a L'Harmattan és a Tokaj-Hegyalja Egyetem kiadásában megjelenő *Europica varietas Tokajensis – Fontes* sorozatot. Ezúttal az egyetem Kulturális Örökség Tudományok Tanszékének irodalomtörténésze, Orbán Áron jegyzeteivel és tanulmányával ellátott hasonló kiadást ajánljuk az érdeklődők figyelmébe, amely a történész, szőlészeti-borászati szakíró, Szirmay Antal két írását tartalmazza. Egyrészt az 1798-ban elkészült, Kassán kiadott latin nyelvű *Notitia historica, politica, economica montium, et locorum viniferorum Comitatus Zempleniensis*, azaz a Zemplén vármegye bortermő hegyeinek és helyeinek történelmi, politikai és gazdasági ismertetése című könyvét, lényegében egy Hegyalja-ismertetést, Pető Gábor fordításával kísérve. Másrészt *A tokaji, vagy is hegyaljai szőlőknek ültetéséről, jó műveléséről, a szüretelésről, a boroknak tsinállásáról és megtartásáról* című, Pesten 1810-ben megjelent magyar nyelvű összefoglalást. Az egyetem Speculum kutatócsoportjának hiánypótló sorozatában Görög Demeter, Laurentius Eiseler és Domby Sámuel szintén hasonló kiadásban megjelent munkáját követően ez a negyedik kötet.

A zempléni bortermő tájat bemutató művének első részét geográfiai természetűnek nevezhetnénk, amelyben Szirmay sorra veszi a zempléni hegyeket, elsőként tárgyalva a Tokajit. Bemutatójukat legendákkal és levéltári felfedezéseivel – amilyen a Mária Teréziának küldött tolcsvai jáspis esete is – színesíti. Domborzati, földtani és olykor talajtani leírást is ad, és természetesen nem marad el a termőképesség, illetve a szőlő – mint a „pompás fogyasztást nyújtó dicséretes” krivostyáni – és a borok értékelése sem.

A borokat a települések szerint különbözteti meg, így részletezi az ültetvények hozamát, borának „osztályát” és tulajdonságaikat, közöttük *édest, erőst, aromást, tisztát és elállót*, majd a róluk szóló mondásokkal, versikékkel folytatja az ismertetést. Nem feledkezik meg az aszú gyógyhatásáról sem, a borhamisítás kapcsán pedig külön kitér az egészségre ártalmas beavatkozásokra. Levéltáros-történészről nem szokatlan módon felsorolja az általa ismert tokajiról kiadott műveket és áttekinti a vidék szőlőtermesztésének, majd a tokaji bor hírnévének eredőjét, a dűlőket és a városok történetét, a bortermelés szempontjából a „másod- és harmadosztályú helyek” kivételével, „mivel ezek a helyek nem

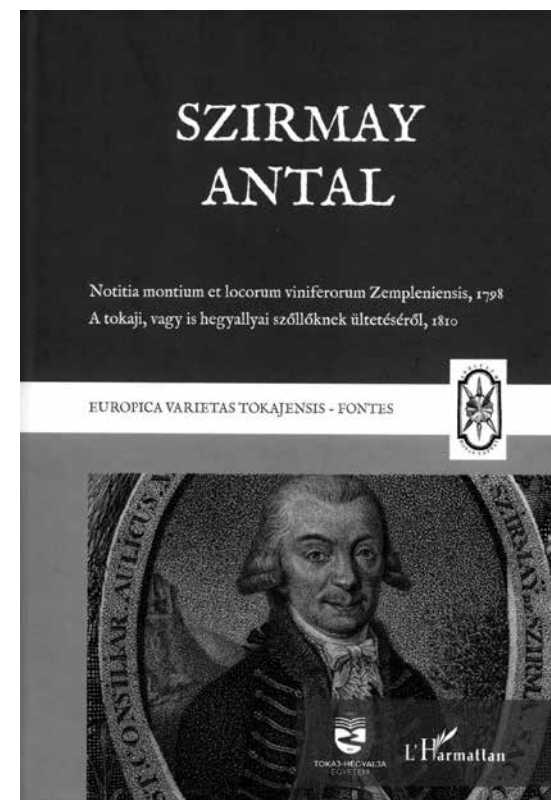
tartoznak a hegyaljaiak csoportjába”. Az ampelográfia és az ampelológia körébe tartozó leírást is közöl történelmi, jogszabályi és gazdasági vonatkozásokkal kiegészítve.

Azt gondolhatnánk, hogy a tokaji növényi arany csodája a 18. század végére már bizonyosan nem komolyan vehető, ám Szirmay mégis szükségét érzi, hogy tisztázza a kérdést, ráadásul egy 18. század végén elvégzett tudományos vizsgálat eredményére hivatkozik. Hiába cáfolta tehát az általa is ismert értekezésekben Fischer Dániel és Domby Sámuel évtizedekkel korábban a legendát.

A latin nyelvű Hegyalja-ismertetést és magyar nyelvű fordítását a kötetben az „Anyai nyelvünkön meg bővitve” írt

kézikönyv követi, amelyet Szirmay „Polgár társainak hasznára” adott ki mintegy évtizeddel később. A szintén hasonló formában közölt munka a Hegyalja-ismertetés szőlészeti és borászati fejezetein alapuló részletes termesztés- és borászattechnológiai szakkönyv, a borászat történet gazdag forrása.

A kötet negyedik egységében Orbán Áron arra vállalkozik, hogy tanulmányával segítse a közölt Szirmay-művek mélyebb megértését, több érdekes témát is körüljárva. Kivételes alaposággal deríti fel a két kiadvány tudománytörténeti és filológiai kapcsolódásait, feltárja és értékeli Szirmay tudományos teljesítményét, valamint kontextusba helyezi az általa elbeszélteket: „A Habsburg-seregek

általi megszállások idején például elég volt akár egy kis késlekedés egy generális levelének továbbításával, máris az érintett bírók karóba húzása lehetett a büntetés. Egy ilyen, 1673-as esetben a tarcaliaknak sikerült megváltaniuk a bírókat tíz hordó aszúborral – mi mást ajánlana fel egy Tokaji-hegy alatti város? Spank generálisnak tetszhetett az ajándék, mert 1674-ben is legalább kétszer gurultak felé a hordók; ettől még persze mást is einstandoltak a katonák, búzát, zabot, szénát, amit csak lehetett.”

A könyv megjelenése a sorozat korábbi köteteihez igazodik. A kiadók logójának részleges takarásában a címlapon látható Szirmay Antal-portré az 1804-es *Zemplén történeti ismertetéséből* való, a hátoldalt pedig Andreas Fucker 1749-es, tokaji szőlőhegyeket bemutató rézmetszetének részlete díszíti. A facsimilét sötét tónusú papír különbözteti meg a könyv többi részétől. A kísérintő tanulmányt követő személy- és helynévmutató összeállításában Budai-Király Tímea, az MTA munkatársa működött közre, a kiadványt Molnár

Péter borász, a Tokaj-Hegyalja Egyetem Szőlészeti és Borászati Tanszékének vezetője, valamint Tóth Gergely történész lektorálta. A sorozatot Molnár Dávid irodalomtörténész szerkeszti.

Szirmay Antal borászati-történeti összefoglaló munkája megkerülhetetlen kultúrtörténeti örökségünk, amelynek ismerete nélkül nehéz komolyan vehető véleményt elképzelni Tokaj-Hegyalja borkultúrájáról. Orbán Áron elemzése nemcsak elhelyezi szakirodalmi örökségünkben a kibontott műveket, hanem számos inspiráló ötlettel is szolgál a tovább böngészni vágyóknak. Várakozásaikra talán szolgálnak még meglepetésekkel a Monok István főszerkesztésében megjelenő *Europica varietas Tokajensis* sorozat közreadói.

A kora újkor hegyaljai vonatkozású írott örökségének feldolgozása sok kincset ígérő vállalkozás, az *Europica varietas Tokajensis – Fontes* sorozat immár hét kiadvánnyal gazdagítja Hegyalja kultúrtörténeti irodalmát. Tokaj-Hegyalja nem létezik bor nélkül, bor pedig nem létezik a kultúra szövege nélkül.

(Szirmay Antal: *Notitia montium et locorum viniferorum Zempleniensis*, 1798. *A tokaji, vagy is hegyaljai szőlőknek ültetéséről*, 1810. *A Kasán 1798-ban és a Pesten 1810-ben kiadott könyvek hasonmása*. Pető Gábor fordításában, Orbán Áron jegyzetével és tanulmányával. L'Harmattan – Tokaj-Hegyalja Egyetem, Budapest-Sárospatak, 2022. 464 o. ISBN 978-963-414-939-2. *Europica varietas Tokajensis*. Főszerkesztő: Monok István. *Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakin* – *Patrimonium culturale – Fontes IV. Sorozatszerkesztő: Molnár Dávid*. ISSN 2939-5712)

SOLTÉSZ Márton

Nemzet és esztétikum

Szeretettel köszöntöm Önöket a mi nagyra becsült barátunk, Sáray László kezdeményezésére éppen húsz esztendeje Tokajban is megünnepelt „a magyar kultúra napja” alkalmából. Több eltérő, első pillantásra talán összeegyeztethetetlennek tűnő minőségben vagyok ma jelen! Az első és minden bizonnyal a legfontosabb ezek közül: a zempléni táj szerelmeseként. Azután – sorrendben – a több mint félszáz éves Tokaji Íródtábor társ-alelnökeként, a sárospataki Tokaj-Hegyalja Egyetem Nyelvi, Irodalmi és Művészeti Tanszékének adjunktusaként, a Kertész Imre Intézet tudományos igazgatójaként, valamint a Magyar Írószövetség elnökségének tagjaként.

Hozom tehát és tolmácsolom L. Simon László, Erős Kinga, Kéri Szabolcs rektor úr, Schmidt Mária professzor-asszony, Bene Zoltán, Király Zoltán, Rózsássy Barbara és Lőrincz P. Gabriella szívből jövő üdvözlétét, valamint idézem és képviselem – hogy most csupán a Tokaji Íródtábor két szellemi és szemléleti vezéregyéniségét említsem – Tarján Tamás és Fekete Gyula emlékét.

Úgy hiszem, sosem lehet elégszer hangsúlyozni, miről is nevezetes ez a mai nap, és miért ünnepeljük. A magyar kultúra napját 1989 óta üljük meg minden

év január 22-én, mégpedig annak emlékére, hogy – a keltezés szerint – Kölcsey Ferenc 1823-ban ezen a napon tisztázta le a *Himnusz* kéziratát, Csekén. A *Himnuszét*, amelynek soraiban Tokaj neve is szerepel. A *Himnuszét*, amelynek költője nem átalált egyszerre a magyar nemzet történetével s megmaradásának időszerű kérdéseivel foglalkozni – bátran aktualizálva, mindezt klasszikus lírai formában, hol többes szám első személyben („őseinket felhozád”), hol egyes szám harmadikban („a magyart”). Nemzet és esztétikum Kölcseynél tehát még egyetlen organikus modellt alkot. Sajnos csakhamar megkezdődött az a napjainkban is élő kétoldalú kisajátítás, amelynek során a nemzet a népiek, az esztétikum pedig az urbánusok hitbizománya lett.

S ezen a ponton a 20. századi magyar irodalom egyik legeredetibb gondolkodású, legszabadabb szellemű és legszigorúbb erkölcsű prózaíró zsenijének, Kertész Imrének egy megvilágító erejű sora ötlik az eszembe. *Gályanapló* című kötetében olvasom, hogy „a művészet (irodalom), amely az élet problémája helyett csupán az élet problémáit kívánja láttatni, maga is funkcionális, alkalmazott, tüneti művészetté lesz valódi helyett.” (*Kertész Imre: Gályanapló. Hol-*

nap Kiadó, Budapest, 1992. 10. o. Kiemelés tőlem – S. M.)

Fölmerül bennem a kérdés: Kölcsey nagyverse, amelyet az utókor nemzeti imádságunkká avatott, vajon alkalmazott irodalom volt-e a maga korában, vagy azzá lett-e utóbb, valamiféle furmányos nacionalista kisajátítás eredményeként? S ha nem, megmaradt-e valódi, élő-ható, a mindenkori magyar élet kérdését exponáló szépirodalomnak? De kérdezek tovább. Vajon a Hazafias Népfrent ernyője alatt, Darvas József kezdeményezésére indult, majd az 1980-as évek közepére-végére ellenzéki műhellyé formálódó Tokaji Írótabor szerzői és vitái az alkalmazott, a tüneti művészet kategóriájába sorolhatóak-e?

Vagyis: Kölcsey az élet problémáival foglalkozott volna az Élet, a Lét problémája helyett? Ugye nem?! Ugye a Vörösmarty *Szózat*ában már hangsúlyosan felbukkanó nemzethalál helyett Kölcsey *ab ovo* a nemzeti létet tekintette – mégpedig *történetileg hiteles* – evidenciának, s költeményében e lét igenlését, transzcendens megerősítését, szentesítését követelte? És ugye a Tokaji Írótaborban (ahová ugyan sosem hívták meg a Török utcai lakásának cellamagányában alkotó Kertész Imrét) *szintén* a nemzetlét volt az a kulcs gondolat, amely a népfrentos sorskérdések tárgyalása mögött is mindvégig ott kísértett, ha másként nem artikulálódhatott, hát az állampárt kulturális és tudományos intézetei által delegált főelőadókkal vehemensen vitázó Fekete Gyula, Jókai Anna, Csengey Dénes és mások hozzászólásaiban öltve testet?

Nem véletlenül idéztem meg bevezetőmben Tarján Tamás barátom/mesterem szellemét. Ő a felelős közírás, az

alázatos napi kultúráközvetítés szolgálatát vállaló újságíróként és tanáremberként, illetve a látszólag köznap ügyekkel – verebekkel, játék mackókkal és eldugult lefolyókkal – pepecselő Tandori Dezső értő tolmácsolójaként is az egyik legaktívabb résztvevője volt az írótaboroknak. Tamás rámutatott arra – amit egy kései tanulmányában (éppen az ő szelíd tanítványi ráhatására) maga Király István akadémikus is elismert –, hogy az első pillantásra az élet apró-cseprő problémáival vesződő költő sorai mögött ott a teljes európai filozófia szellemi muníciója, hogy Tandori külön versvilága mögött valójában a lét alapkérdéseinek rágódó vérbeli lírikus, Pilinszky János és Kertész Imre lelki rokona rejtőzik.

Rámutatott továbbá, hogy Esterházy Péter *Termelési-regénye* vérbeli realista alkotás – és az ő érvelése előtt fejet kellett hajtánunk. Fekete Gyula bátyám pohár borral a kezében gratulált Tamásnak Gönczi Pali bácsi pincéjében, én az egyetemen értettem meg, hogy a népi-urbánus ellentét kétségkívül létezik, csak épp nem az irodalomban, nem az *igazi* irodalomban. A népi-urbánus oppozíció az élet egyik marginális problémája. A nemzeti lét ellenben kulcskérdés – és aki ennek jegyében szól, Kölcseytől Esterházyn és Fekete Gyulán át Kertész Imréig, az a nagybetűs Élettel foglalkozik. Annak művei nem évülnek el, aktualitásuk nem diagnózis- és/vagy terápia-voltukban keresendő, hanem a nemzeti közösség lelki, szellemi és fizikai egészségéért vállalt felelősségben áll.

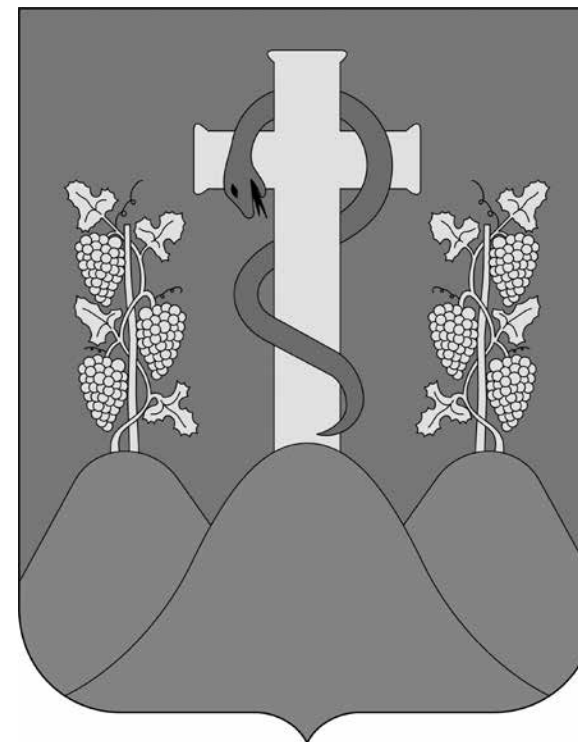
Gondolatmenetem zárásaként most már kizárólag a Tokaji Írótabor társal-elnökeként, illetve az első ötven év történetének kutatójaként szólok. Azt hi-

szem, ha epigrammatikus tömörséggel próbálnám összefoglalni véleményemet, azt kellene mondjam: a második ötven év kulcsa az lesz, hogy képesek leszünk-e kilépni a szekértábor-ellentétek megkötő viszonyrendszeréből, és visszatérni Kölcsey Ferenc szerves modelljéhez. Oda, ahol a szó felelős művésze – a nyelvi és formai tökély ígézetében – újra és ismét az egyéni és a nemzeti lét harmóniájáért, nemzet és esztétikum szerves kötéseért perelt!

Ezekkel a gondolatokkal kívánok mindannyiunknak Áldott Ünnepet!

„Isten, áldd meg a magyart!”

(Elhangzott 2024. január 22-én, Tokaj város napja és a magyar kultúra napja közös rendezvényén, a tokaji Paulay Ede Színházban.)

Egyetemi könyvespolc

SZABÓNÉ GODZSÁK Melinda

Az asszertív kommunikáció jelentősége

Az asszertivitásról sokan hallottak már, sokan pedig még sohasem. Az asszertivitást egész életünkön át tanulhatjuk és jó esetben gyakorolhatjuk, ahogyan teszi ezt saját bevallása szerint a szerző, Pintér Tamás is, és nem vagyok ezzel másképp jómagam sem. Az asszertív gondolkodásmód, hozzáállás és kommunikáció során értő hallgatókká válunk, felismerjük a saját valódi érzéseinket, vágyainkat, igényeinket, céljainkat és érdekeinket, s mindezt a másik fél tudtára adjuk nem bántóan és nem agresszíven. Érdekeinket és érzéseinket a másik fél érdekeit és érzéseit figyelembe véve próbáljuk érvényesíteni.

Amilyen egyértelműen hangzik, annyira nehéz ezt megvalósítani a gyakorlatban. Mert ha nem tudunk uralkodni az indulatainkon (ami nem az elfojtást jelenti!), akkor a szavaink nem a szövetségeseink lesznek céljaink és boldog emberi kapcsolataink elérésében, hanem az ellenségeink. Ha dühösek, frusztráltak, elégedetlenek, csalódottak, szomorúak, megbántottak vagyunk, hajlamossá válunk a szélsőséges reakciókra: agresszíven viselkedünk és kommunikálunk, vagy meghúzódnunk, alkalmazkodunk, magunkba fojtjuk a problémáinkat. Az arany középút az asszertív gondolko-

dás és kommunikáció, amikor képesek vagyunk elmondani a bajainkat, érzéseinket és vágyainkat úgy, hogy közben a másikat nem bántjuk, s ezzel párhuzamosan meghalljuk ugyanezeket az embertársainknál is. Ezen tudás és gyakorlat birtokában óriási előnyre, örömteli munkahelyi és magánéleti kapcsolatokra tehetünk szert.

Már az ókori görögök is tudták és hirdették a delphoi jósda feliratában („Ismerd meg önmagad!”), hogy mennyire fontos az önismeret. Ez az ősi tudás kapcsolódik az asszertivitás elméletéhez. Ugyanis ha az ember tisztába kerül önmagával, onnantól kezdve határozottan, hitelesen, belső és nyugalommal teli tartással tudja képviselni a saját vágyait, érzéseit és érdekeit. Erről ír Pintér Tamás tréner, fejlesztő, tanácsadó *Az asszertivitás világa* című kétkötetes művében, és megdöbbenve tapasztalja, hogy mennyi félreértést, stresszt és konfliktust okoz a nem megfelelő kommunikáció.

Az első kötet felhívja az olvasó figyelmét a mindennapjainkat és az életünket mérgező kommunikációs csapdákra, valamint arra, hogy megértsük önmagunkat, hogy miért is gondolkodunk és kommunikálunk agresszíven vagy éppen alkalmazkodóan. A szerző számos példá-

val illusztrálja e helyzeteket és rengeteg ötletet ad ahhoz, hogyan tudjuk erősebben képviselni az érdekeinket azokkal szemben, akik agresszíven kommunikálnak velünk. Abban is segít, hogy hogyan kommunikáljunk határozottabban, magabiztosabban, ha úgy érezzük, hogy túl sokszor alkalmazkodunk másokhoz. Végül tippeket kapunk indulataink kezeléséhez, hogy minél kevesebbszer mondjunk vagy tegyünk olyat, amit később magunk is megbánnánk.

A második kötet a hangsúlyt a gyakorlatra, a megszerzett tudás alkalmazására helyezi. Rengeteg gyakorlati tanács segítségével tudhatjuk meg, milyen lehetőségeink vannak az alkalmazkodáson és

az agresszió túl, megtanulhatunk egy olyan nyelvet, amely létfontosságú a boldog kapcsolatokhoz. Megismerhetjük és begyakorolhatjuk, hogyan alakítsunk ki olyan helyzeteket embertársainkkal, amelyekben mindketten nyertesnek érezhetjük magunkat, így magánéleti kapcsolataink erősebbé, örömtelibbé, meghittebbé válhatnak, munkahelyi, üzleti kapcsolataink pedig hatékonyabbak, sikeresebbek és eredményesebbek lehetnek.

A téma, a lecke tehát egész életünk-re fel van adva mindannyiunk számára, szeretettel ajánlom hát a köteteket, és sok türelmet és kitartást kívánok a benne olvasottak alkalmazásához!

(Pintér Tamás: *Az asszertivitás világa*, 1–2. kötet. Kiadó: Pintér Tamás. 2023. ISBN 978-615-00-4620-4; ISBN 978-615-00-4621-1)

